

Jan van den Broek

Van tochtsloot tot levensader: Delf en Damsterdiep tot c. 1600

Aantekeningen voor een voordracht voor de Historische Kring Amasius, gehouden in 'het Anker' te Delfzijl

10 november 2015

Vooraf

De gegevens en inzichten die in deze voordracht vóór de pauze werden gepresenteerd zijn het resultaat van een breed onderzoek naar de geschiedenis van – vooral – het centrale deel van Groningerland, waarvoor vele oude teksten werden en nog altijd worden bestudeerd.

Het spreekt voor zich dat tijdens een voordracht niet alles tot in detail besproken, voldoende beargumenteerd en met bewijzen gestaafd kan worden. Degenen die op 10 november 2015 in Delfzijl in de zaal zaten en de onderstaande aantekeningen onder ogen krijgen, zullen merken dat hier meer staat dan ik verteld heb. Maar ook wat hier volgt is nog veel te beknopt. Ik hoop de gelegenheid te krijgen om het verhaal te zijner tijd in zijn geheel te presenteren.

Groningen, 1 december 2015

Van tochtsloot tot levensader: Delf en Damsterdiep tot c. 1600

- 1 Inleiding**
- 2 Delf
- 3 Van Delf tot Damsterdiep
- 4 Betekenis van het Damsterdiep
- 5 Onderhoud
Pauze
- 6 Strijd om Damsterdiep en Delfzijl

Op het programma staat de bespreking van twee thema's: de afwateringsproblematiek en landschapsontwikkeling in het centrale deel van Groningerland en de rol die het Damsterdiep en Delfzijl hebben gespeeld ten tijde van de oorlog aan het eind van de 16^e eeuw.

Beide thema's dank ik aan mijn werk bij de archieven, eerst bij het Rijksarchief in Groningen, daarna bij het gemeentearchief in de stad.

Het Rijksarchiefgebouw aan de
St Jansstraat te Groningen
(ca. 1922)

GrA T1785-19508

Het Rijksarchief bewaart vele bestanden waarin men materiaal kan vinden over de middeleeuwse geschiedenis van Groningen. Voor de onderwerpen van vanavond zijn vooral de archieven van de zijlvestenijen (waterschappen) van belang.

Dat ook in het Groninger gemeentearchief veel te vinden is over streken buiten de stad ligt misschien minder voor de hand. Dat dit wél het geval is komt door de dominante positie die Groningen in het verleden heeft gehad. De stad was de baas in het grootste deel van Oost-Groningen en bezat veel onroerend goed in de Ommelanden. Op grond daarvan bemoeide het stadsbestuur zich ook met de gang van zaken in de Ommelanden, waarbij waterschapsaangelegenheden een heel belangrijke rol speelden.

Archivarissen maken lijstjes van oude documenten, maar hebben niet overal evenveel

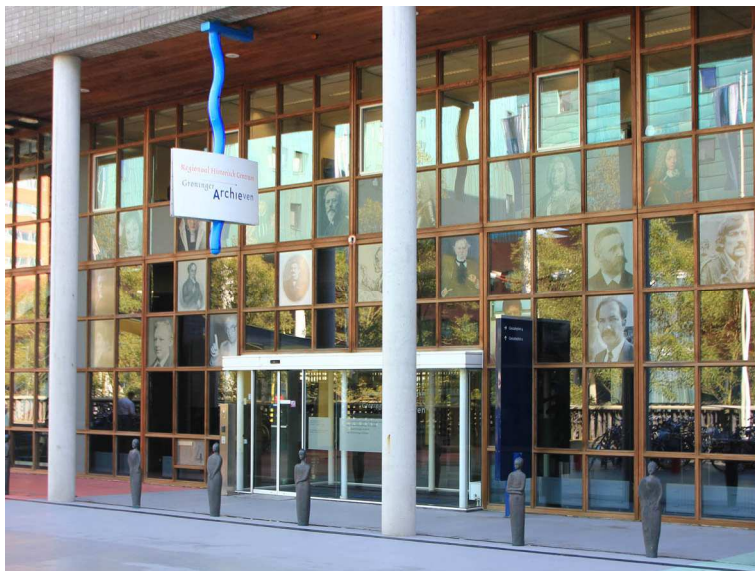
verstand van en zijn ook niet altijd in de gelegenheid om veel tijd te besteden aan het onderzoek dat nodig is om tot goede beschrijvingen te komen. De kwaliteit van die lijstjes verschilt daardoor enorm.

Documenten over waterstaatkundige kwesties vormen een probleem apart. Ze zijn vaak moeilijk te begrijpen. Dat komt doordat ze fragmentarisch of alleen in afschriften van soms slechte kwaliteit zijn overgeleverd, maar ook doordat we niet weten welke problemen er destijds speelden. De wereld is in de loop der eeuwen drastisch veranderd en ook van vele namen weten we niet meer waarop ze slaan.

Zelf ben ik vele jaren bezig geweest met het inventariseren van het oude Groninger stadsarchief. Het resultaat is een digitaal bestand dat iedereen thuis op de computer kan raadplegen.

Het webadres luidt:

<http://www.archieven.nl/nl/zoeken?miadt=5&mizig=210&miview=inv2&milang=nl&micols=1&mires=0&micode=2100>

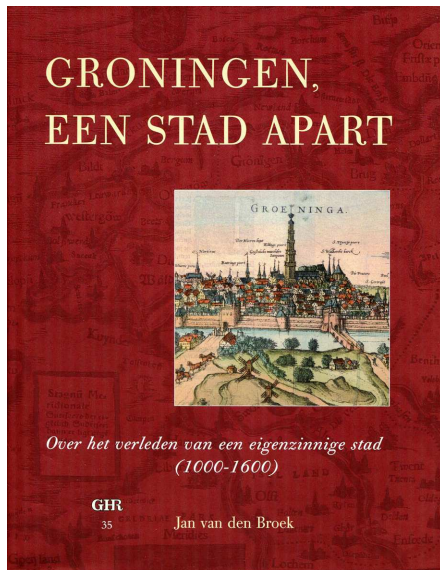

De entree van de Groninger Archieven aan het Cascadeplein in Groningen

Sinds 1997, toen Rijks- en Gemeentearchief van Groningen samen in een nieuw pand aan het Cascadeplein in Groningen gehuisvest werden, worden alle archiefbronnen uit ons gebied onder één dak beheerd.

Voor mijzelf betekende de totstandkoming van de Groninger Archieven dat ik na enige tijd ander werk kon gaan doen: het uitwerken van de aantekeningen die ik in de loop van vele jaren had gemaakt bij het inventariseren van archiefmateriaal.

Dat heeft tot een aantal publicaties geleid waarvan ik er hier een paar noem, omdat ze mede van betekenis zijn voor de thema's die vanavond op de agenda staan.

Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600), in 2007 verschenen als nr. 35 in de Groninger Historische Reeks

Het onderzoek van oude documenten leverde, in combinatie met het maken van fietstochtjes door het land en het bekijken van landkaarten, onder meer een studie op over de oudste Groningse stadsjurisdictie ('Groningens eerste parel'), dat is opgenomen in *Groningen, een stad apart* (2007). Het ging mij daarbij vooral om de grenzen van het Gorecht, die grotendeels van kunstmatige origine zijn en samenhangen met ontginningen die al in de middeleeuwen moeten hebben plaatsgevonden. Waterstaatkundige motieven blijken mede bepalend geweest te zijn voor de bestuurlijke organisatie van het gebied.

In hetzelfde boek staat ook een verhaal over de Eems, Emden en Delfzijl ('Groningen en de Emders voorbijvaart'), dat geschreven is op basis van een omvangrijk dossier in het Groninger stadsarchief. Het verklaart de merkwaardige loop van de grens tussen Nederland en Duitsland en laat zien hoe belangrijk Delfzijl en het Damsterdiep waren voor de regionale economie.

Uit de roerige tweede helft van de 16^e eeuw is veel archiefmateriaal bewaard gebleven dat nog nauwelijks is gebruikt. In plaats van daarin onderzoek te doen stellen de meeste historici zich – overigens om begrijpelijke en ook wel te billijken redenen – tevreden met het recyclen van oude publicaties. Het is mijn doel om op basis van dit onbekende materiaal de burgeroorlog te boek te stellen die ons gewest en zijn bevolking in de jaren 1580-1594 heeft verscheurd. Of me dat zal lukken moet nog blijken. Ik heb alvast wel enkele bronnen uit die tijd uitgegeven en van commentaar voorzien: de aantekeningen van stadssyndicus dr. Wilhelmus Hammonius, het 'geheime dagboek' van stadssecretaris Johan Julsing en de 'memoires' van Francisco Verdugo. De laatste twee bronnen zijn verschenen als de nummers 2 en 3 in de Groninger Bronnenreeks, de aantekeningen van Hammonius zijn digitaal beschikbaar.¹

¹ *Het geheime dagboek van de Groninger stadssecretaris Johan Julsing 1589-1594* (Assen 2006); *Voor God en mijn koning. Het verslag van kolonel Francisco Verdugo over zijn jaren als legerleider en gouverneur namens Filips II in Stad en Lande van Groningen, Drenthe, Friesland, Overijssel en Lingen (1581-1595)* (Assen 2009); <http://dod.eldoc.ub.rug.nl/root/2008/VH1/>; <http://dod.eldoc.ub.rug.nl/root/2008/VH2/>; <http://dod.eldoc.ub.rug.nl/root/2008/RVH/>.

In al deze bronnen speelt Delfzijl een belangrijke rol. Een klein voorproefje van wat ik daarover te melden heb zal ik na de pauze aanreiken. Maar we gaan nu eerst verder met het landschap. Zoals gezegd bevat *Groningen, een stad apart* al een fors verhaal over de ontwikkeling van het landschap, en dan vooral dat van het Gorecht, het tot het bisdom Utrecht behorende deel van Groningerland.

Door een onvoorzien toeval zag ik me gedwongen nog eens aandacht te schenken aan een akte uit 1322-1323 die ik tijdens het inventariseren van het oude stadsarchief al eens was tegengekomen. Deze 'zijsprong' resulteerde uiteindelijk in een boek: *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze* (2011).

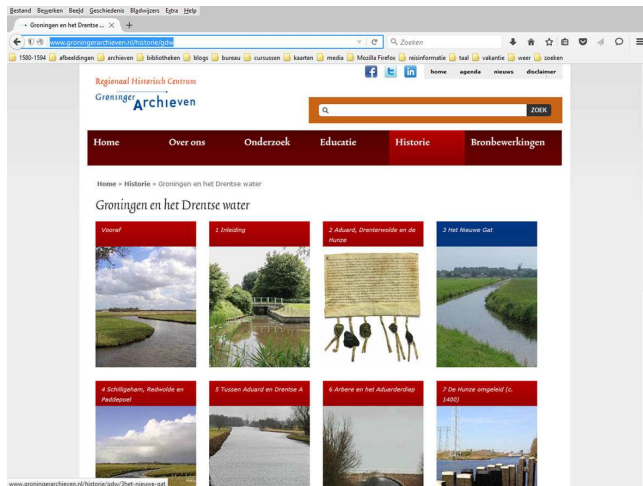

Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze (2011)

In het eerste hoofdstuk van dit boekje heb ik mijn best gedaan om aannemelijk te maken dat de akten van 1321 en 1322 betrekking hebben op een poging van de inwoners van Innersdijk (en waarschijnlijk ook het Vierendeel) om hun uitwatering op de Hunze te verbeteren.

Sinds die tijd ben ik druk bezig met de reconstructie van het Groninger landschap in de middeleeuwen. Het is een moeilijke materie waarbij vele bronnen van de meest uiteenlopende aard moeten worden gebruikt. Maar dat kan tegenwoordig ook veel gemakkelijker dan vroeger dank zij de digitale techniek.

De belangstelling voor de geschiedenis van ons landschap is groot. Dat bleek ook toen ik de stof van *Een kronkelend verhaal* had omgewerkt tot een 10- en later zelfs 11-delige cursus voor de Seniorenacademie. Ten behoeve van de HOVO-cursus heeft het materiaal van het 'kronkelend verhaal' wel een flinke uitbreiding ondergaan. Zoals de titel aangeeft draait de cyclus om de voor Groningerland specifieke problematiek van 'het Drentse water'. In concreto gaat het dan vooral om de ten westen en oosten van Groningen lopende rivieren die het Drentse water afvoeren: Peizerdiep, Drentse A en Hunze.

‘Groningen en het Drentse Water’ op de website van RHC Groninger Archieven

<http://www.groningerarchieven.nl/historie/gdw>

De complete tekst, met transcripties, vertalingen en illustraties, staat tegenwoordig in zijn geheel op de website van de Groninger Archieven.

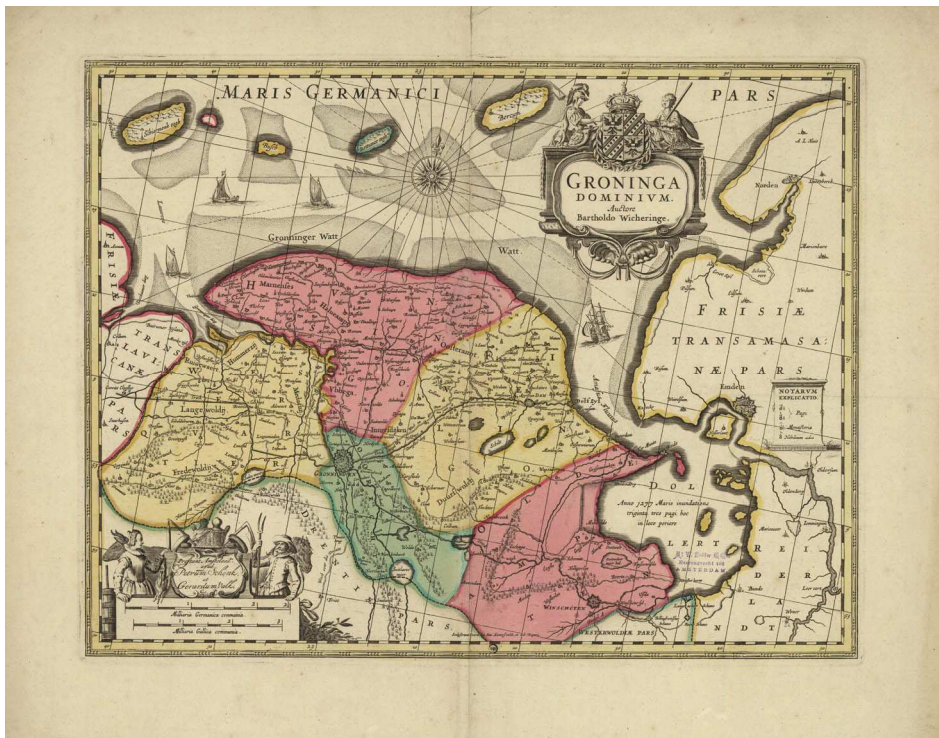
In ‘Groningen en het Drentse Water’ komt uiteraard ook het Damsterdiep aan de orde, al kom ik bij de beschrijving ervan niet helemaal tot Delfzijl. Het gaat in dat verband dan ook niet om de afleiding van Drents water, maar om de waterlossing van de lage landen in Centraal Groningen die als gevolg van de bodemdaling niet meer konden uitwateren via de Drentse rivieren. Voor hen was de Eems een beter, hoewel erg afgelegen, alternatief.

Voor vanavond heb ik geen rond verhaal. Wat ik te presenteren heb is meer een tussenbericht over lopend onderzoek dat nog lang niet af is.

Vóór de pauze zal ik het hebben over het Damsterdiep, de ontstaansgeschiedenis ervan en de betekenis die dit kanaal heeft gehad voor de economie van het gewest. Daarmee verbonden is ook het strategische belang ervan en dat van Delfzijl.

Van tochtsloot tot levensader: Delf en Damsterdiep tot c. 1600

- 1 Inleiding
- 2 Delf**
- 3 Van Delf tot Damsterdiep
- 4 Betekenis van het Damsterdiep
- 5 Onderhoud
- Pauze
- 6 Strijd om Damsterdiep en Delfzijl

Provinciekaart van
Bartold Wicheringe
(1675-1680)

GrA T1536-5123

Prominent in het
(geelgekleurde)
Fivelingo zien we het
Damsterdiep.

Mijn verhaal over het Damsterdiep begint met de inlating van Engelbert en Middelbert in het Scharmerzijvest in 1370. Het gaat hier om twee in het Gorecht gelegen dorpen die gelegen zijn aan de Hunze en toestemming krijgen om hun water door Fivelgo heen naar de veel verder weg gelegen Eems te laten lopen.

Overigens zien we hier een voor de hand liggend (en in elk geval historisch verantwoord) model voor de gemeentelijke herindeling: Westerkwartier, Hunsingo, Fivelingo, Oldambt en Gorecht.

1370: inlating van Middelbert en Engelbert in het Scharmerzijlvest

GrA T708-498 en T708-62 (OGD I 571)

Als gevolg van de bodemdaling ter plaatse konden grote delen van Middelbert en Engelbert omstreeks 1370 niet meer op de Hunze lozen. Om die reden wendden de inwoners van deze kerspelen zich tot hun oostelijke buren, die onder het Scharmerzijlvest hoorden en op de Eems uitwaterden.

Het gevolg was dat beide kerspelen werden ‘ingelaten’ in het Scharmerzijlvest, een van de drie zijlvesten die samen het Zijlvest der Drie Delfzijen vormden.

Van de inlatingsakte zijn verschillende exemplaren opgemaakt. De twee afgebeelde oorkonden berusten in het archief van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijen.

De beschrijving van het stuk (regest 6) luidt:

‘De rechters “Trium Aqueductuum in Delsilum” verklaren in overleg met de abten van Werum en Bure de kerspelen *Midelbergh* en *Egnebergh* in hun zijlvest op te nemen, onder vaststelling van een aantal bepalingen over verschillende waterlopen en dijken, waaronder de waterloop Burgh en de dijken *Omerke* en *Edikan*.’²

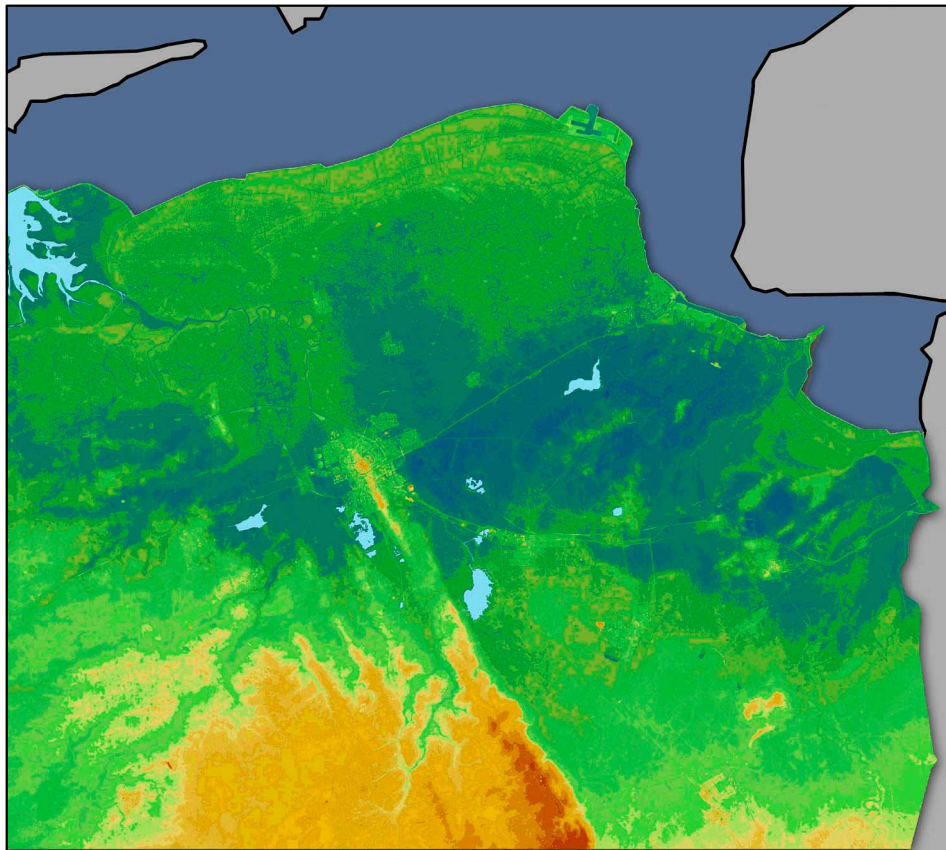
Om te begrijpen hoe het komt dat Middelbert en Engelbert hun water naar het oosten moesten laten lopen in plaats van – wat meer voor de hand ligt – naar het noorden, is een blik op de hoogtekaart nodig.

Tegenwoordig kunnen we dank zij de computer gemakkelijk gebruik maken van oude kadastrale en topografische kaarten, hoogte- en bodemkaarten.

De combinatie van deze kaarten met oude teksten levert verrassend veel nieuws op. Er is nog veel werk aan de winkel en er is ook haast geboden: vrijwel niemand kan nog die oude teksten lezen en nieuwe archivariissen worden niet meer opgeleid, laat staan dat ze in de archieven worden aangesteld.

De op de gegevens van het Algemeen Hoogtebestand Nederland (AHN) gemaakte hoogtekaart maakt allerlei – in het veld vrijwel niet waarneembare – verschijnselen zichtbaar.

² Zie voor een uitvoerige bespreking van de inlating van Middelbert en Engelbert deel 7 van de cyclus ‘Groningen en het Drentse water’ (<http://www.groningerarchieven.nl/historie/gdw/7de-hunze-omgeleid-c-1400>).

Hoogtekaart van
Noordoost-
Nederland, gebaseerd
op het AHN

Uit de veelheid van opmerkelijke verschijnselen die gesignaleerd kunnen worden noem ik er enkele:

- het Drents plateau helt naar het noorden af; de ruggen en groeven zijn sporen van het zich terugtrekkende ijs;
- de opslibbing aan zee (Waddenkust, Fivelboezem, Dollard); blokkeert de afwatering van het binnenland;
- ter weerszijden van de noordpunt van de Hondsrug zien we laagten waar eens veen lag; dat wil niet zeggen dat op alle lage plekken veen ligt of heeft gelegen; vaak liggen kleilagen op een venige ondergrond;
- enkele keileem- en zandruggen verheffen zich boven de lage omgeving: bijv. Noordhorn-Zuidhorn, Schildwolde-Hellum-Siddeburen, Wagenborgen;
- zelfs daar waar de Gorechter en Oldambtster venen zijn afgegraven (Sappemeer en Veendam en omgeving) is de bodem nog hoog; hier heeft een tot 4 meter dik veenpakket gelegen;
- het Damsterdiep (de 'Delf' tussen Garrelsweer en Delfzijl) ligt op de grens van hoog en laag;
- het Eemskanaal (aangelegd tussen 1866 en 1876) is zichtbaar als een lichte streep: het is een langgerekte bak met water die illustratief is voor het probleem van het Drentse water.

De opvallende laagten zijn een gevolg van de ontginningen van het veen dat zich achter de kwelderwallen had gevormd.

De problematiek van het 'Drentse water' bestaat nog altijd. In 1998 liep het Drentse water het Groninger Museum binnen. Nadien zijn waterbergingsprojecten opgezet.

Tegenwoordig hebben we mechanische hulpmiddelen om het water kwijt te raken. Dat was

vroeger niet het geval. Veranderingen in bodemhoogte leverden enorme problemen op.

- Om het eigen water kwijt te raken moest men gebruik maken van het natuurlijke verval en de getijden; daarvoor moesten kanalen worden gegraven en zijlen gelegd.
- Om het buitenwater te weren waren dijken nodig: zeedijken en binnendijken.

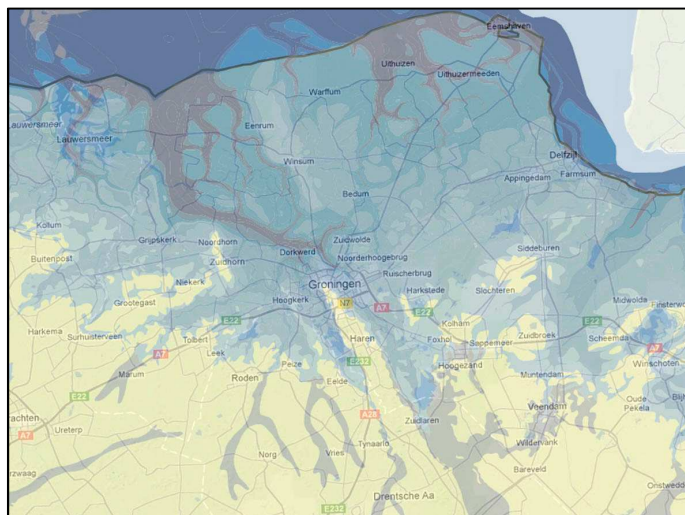
Eemskanaal ter hoogte van de Olingerpolder

Dit plaatje van het Eemskanaal vat het probleem van het Drentse water samen. Ook hier stond het oppervlaktewater ooit gelijk met of net onder het maaiveld. Tegenwoordig is het hoogteverschil tussen het maaiveld en het kanaalpeil 2 tot 2,5 meter.

In het ten zuiden van het Eemskanaal gelegen deel van de Olingerpolder ligt een 65-70 cm. dikke kleilaag op een ondergrond van veen.

Het huidige hoogteverschil tussen maaiveld en kanaalpeil is het gevolg van de daling van de bodem door ontwatering, inklinking en oxidatie. Men kan zich gemakkelijk voorstellen dat de dynamiek van de bodem de bevolking in de loop der eeuwen grote problemen heeft bezorgd, zeker toen er nog geen bemaling mogelijk was.

Het Eemskanaal is het antwoord op de problematiek dat halverwege de 19^e eeuw is bedacht en in 1876 is voltooid. Omdat het Reitdiep niet voldeed als afvoer van het Drentse water, besloot men alles naar de Eems af te voeren. Dat kon echter alleen door de aanleg van een kanaal waarvan het peil v r boven dat van het lageland lag.

De pleistocene ondergrond

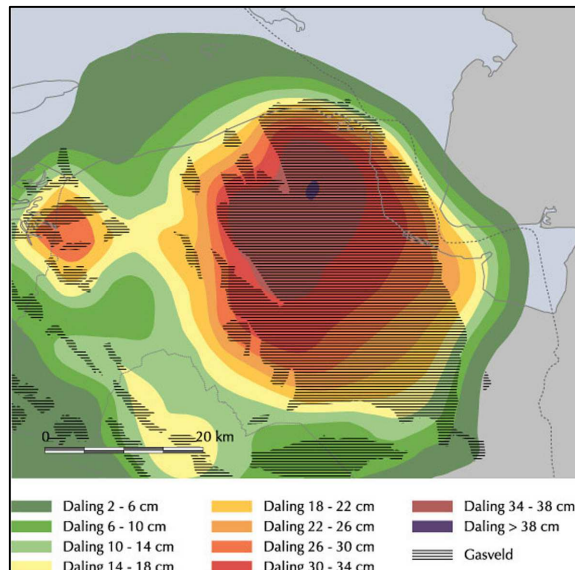
De bodemdaling vond plaats waar ooit veen heeft gelegen.

Er is geen één op één relatie tussen het reliëf aan de oppervlakte en de pleistocene ondergrond. Maar op dit plaatje zijn wel enkele hoogten – de lichte vlekken – herkenbaar:

- de gasten van Lutjegast en Grootegast, doorlopend tot Niekerk
- de hoogte van Noordhorn-Zuidhorn
- de Hondsrug met Groningen
- de hoogte bij Schildwolde en Hllum.

Merkwaardigerwijs zijn enkele lage streken nu hoog: daar heeft veel opslibbing plaatsgevonden.

- monding van de Hunze
- Fivelboezem

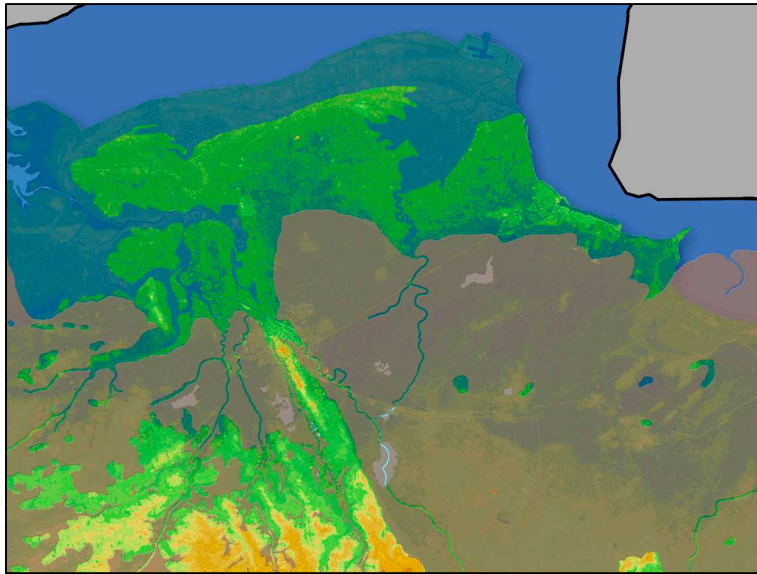
Bodemdaling als gevolg van gaswinning. Prognose tot 2050 (bron: NAM)

Vroeger dachten we dat de pleistocene bodem de vaste ondergrond was. Sinds de NAM de bodem onder onze voeten leeghaalt weten we dat dat niet zo is. Ik laat die problematiek hier buiten beschouwing. De grootste bodemdaling (rond 40 cm of meer) wordt verwacht in de buurt van Loppersum en ten noorden daarvan, in het gebied van de hoog-opgeslibde Fivelboezem dus.

Ik laat nu een paar plaatjes zien die ik in de cursus 'Groningen en het Drentse water' heb gebruikt.

Voordat er sprake was van bodemdaling als gevolg van de aardgaswinning, was de bodem in onze streken al eeuwenlang aan het zakken. Deze bodemdaling was ten dele het gevolg van natuurlijke factoren, maar werd voor het grootste deel veroorzaakt door menselijk ingrijpen.

Rond 900 of misschien al wel eerder begon de bevolking te groeien. Op de oeverwallen en de wierden was te weinig ruimte om voedsel te produceren voor iedereen.

Veengebieden in de 10^e eeuw

Om die reden trokken mensen vanaf de kweldergebieden en de wierden naar het veengebied ten zuiden ervan. Ze deden dat niet alleen vanaf de rand van het veen, maar ook via bestaande natuurlijke waterlopen of via speciaal voor dit doel gegraven sloten. Ik zal daarvan aanstonds enkele voorbeelden laten zien.

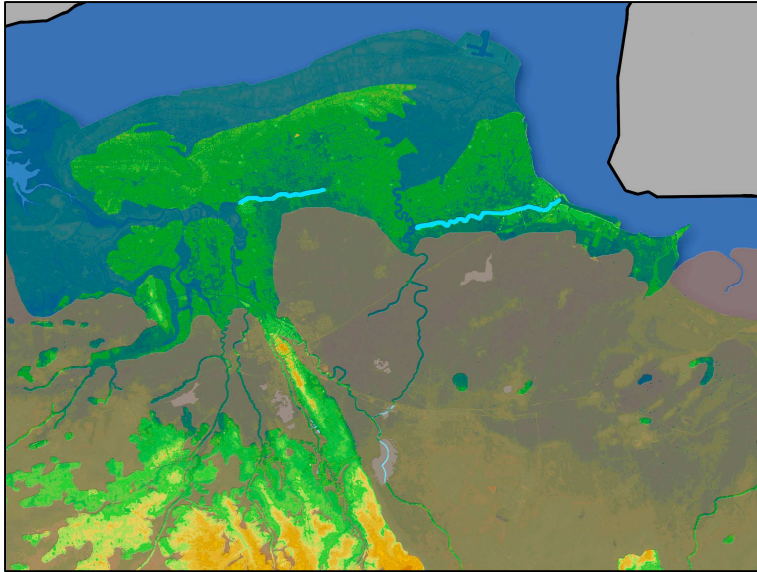
In het veen werden ontwateringssloten gegraven en ging men rogge telen. Het landschap onderging hierdoor ingrijpende veranderingen.

- Door het graven van ontwateringssloten kwam hemelwater versneld los uit het veengebied. Eerder werd dat als door een spons vastgehouden.
- Door de ontwatering daalde het bodemniveau in het veenland en door de blootstelling van het veen aan de zuurstof in de lucht (oxidatie) werd dit proces nog verder versneld.

Het eerstgenoemde effect trad ook in chronologische zin als eerste op. Toen de mensen in de venen aan het graven en ploegen gingen, begon het water vanuit die gebieden naar het kwelderland toe te stromen. Daar raakte het, samen met het uit Drenthe afkomstige rivierwater, opgesloten tussen het hoge veen en de hoge kwelders.

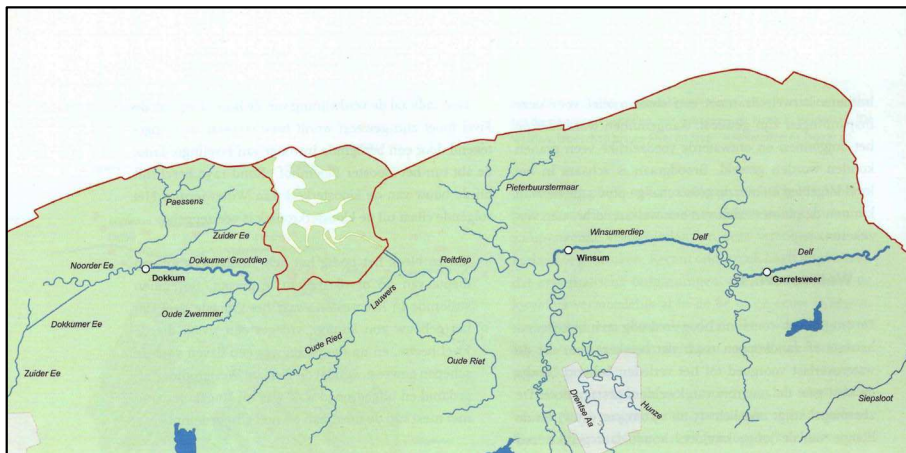
Om het kwijt te raken groef men afwateringskanalen. In de bronnen komen we die tegen als Delf en Deel.

In overeenstemming met de theorie van P.M. Bos (*De Fivel en hare verzanding*) laat ik op het bovenstaande plaatje een zijtak van de Hunze door het Foxholstermeer naar het noorden stromen. Dit is de bovenloop van de Fivel.

Delf en Deel gegraven (c. 1000?)

De namen 'Delf' en 'Deel' worden – ook in de bronnen – als synoniemen gebruikt. Het zijn eigenlijk geen echte namen, maar *appellativa*, woorden die een object benoemen door een aspect ervan aan te geven. In dit geval is het naamgevende aspect het kunstmatige karakter van de watergangen. Het zijn geen rivieren, maar 'gedolven' watergangen. Letterlijk vertaald betekenen de woorden 'Delf' en 'Deel' dus: 'kanaal'.

Dokkumer Grootdiep en Delf (Westerink 2015)

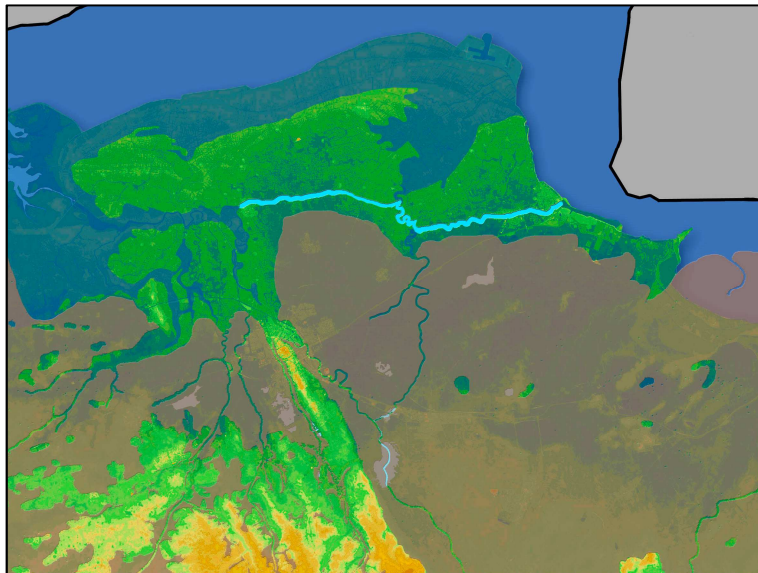
Ben Westerink vergeleek onlangs in *Stad en Lande* het Dokkumer Grootdiep in het Friese Dongeradeel met de Delf in Groningerland en wees op de parallellie tussen de situaties in Dongeradeel en Fivelgo.³

Er zijn in het verleden al heel wat theorieën bedacht ter verklaring van Delf en Deel. Volgens ir. Johan van Veen (die de aantekeningen van Pieter Mennes Bos van het Zandstervoorwerk uitgaf), J.K. de Cock en H. Halbertsma vormden Delf en Deel één geheel. Het zou gaan om een in de middeleeuwen doelbewust aangelegde scheepvaartverbinding tussen Lauwers en Eems. De Cock en Halbertsma opperden zelfs de mogelijkheid dat dit kanaal onderdeel was van een middeleeuwse handelsroute tussen Vlaanderen en de Oostzee en wel eens uit de 9^e

³ Ben Westerink, 'Als twee druppels water. Het Groninger Fivelingo en het Friese Dongeradeel', in: *Stad en Lande*, jrg. 24 nummer 3, 17-22.

eeuw zou kunnen dateren.⁴

Ik geloof niet erg in zo'n enorm project en denk dat wat we op de kaart zien, het resultaat is van meerdere kleinere ondernemingen die onafhankelijk van elkaar zijn gerealiseerd. Het is niet verwonderlijk dat vergelijkbare problemen tot vergelijkbare oplossingen hebben geleid en dat daardoor de indruk kon ontstaan dat we te maken hebben met één geheel.

Deel, Dellekanaal en Delf: één groot project?

Wij concentreren ons vanavond op Groningerland en op de voorganger van het Damsterdiep in het bijzonder.

Tegenwoordig neigen de meeste onderzoekers naar de opvatting dat het gaat om kanalen die primair ten behoeve van de afwatering zijn gegraven. Het oostelijke deel zou dan in het bijzonder zijn gegraven om het Fivelwater af te leiden naar de Eems. Westerink tekent daarbij aan dat verbetering van de vaarwegen een extra motivatie voor de aanleg kan zijn geweest.⁵

Zoals gezegd geloof ik niet dat de hierboven afgebeelde watergang als één geheel is aangelegd. Ten aanzien van het middendeel moet trouwens worden opgemerkt dat hier in elk geval geen sprake is van een kanaal. Als er tussen Muda (gelegen tussen Winneweer en Garrelswaer) enerzijds en Oldfort ten zuiden van Westeremden anderzijds – hemelsbreed een afstand van ruim 3 km – gevaren is, dan heeft men zich bediend van de ruime kronkels van de oude Fivelbedding. Een kanaalbedding ontbreekt daar.

Voor wat betreft de wél gegraven delen denk ik dat we te maken hebben met verschillende ontwateringskanalen die elk hun eigen functie hebben gehad en los van elkaar zijn ontstaan. Daarmee is niet gezegd dat tussen het graven van de afzonderlijke delen veel tijd is verlopen. Ze stammen waarschijnlijk uit ongeveer dezelfde tijd: de beginperiode van de ontginning van de veengebieden.

⁴ J.K. de Cock, 'De middeleeuwen', in: *Historie van Groningen, Stad en Land* (Groningen 1976) 593-612, en H. Halbertsma, 'De Groninger Delf Nederlands oudste gegraven waterweg?', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 7 februari 1976, p. 7.

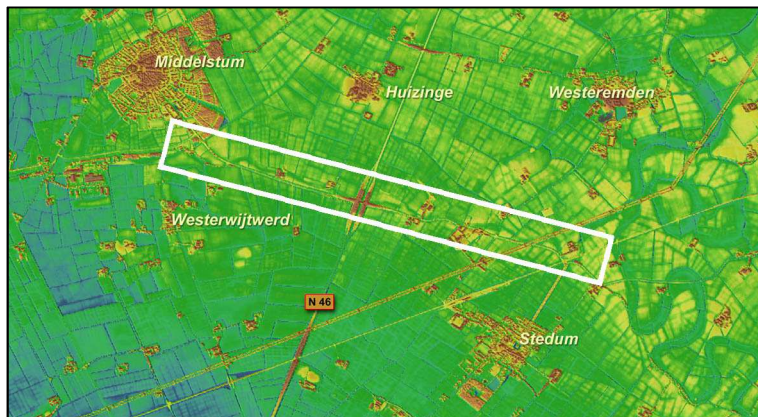
⁵ Westerink, a.w. noot 13.

Met het afwijzen van het idee dat we hier met één groot project te maken hebben wil ik ook niet gezegd hebben dat de hier getoonde watergang nooit als een doorgaande scheepvaartverbinding heeft gefunctioneerd.

Omdat ik denk dat de delen van het hier getoonde kanaal elk hun eigen oorsprong en verhaal hebben, moet ik deze van elkaar kunnen onderscheiden en ze met verschillende namen benoemen.

Ik noem daarom het Winsumerdiep en zijn oostelijke verlengde tot aan de Pomp 'Deel' en reserveer de naam 'Delf' voor het oostelijke stuk van het Damsterdiep, tussen Winneweer en Delfzijl. Het middendeel valt zelf ook weer in twee stukken uiteen. Het ene heb ik al genoemd: dat zijn de oude kronkels van de Fivel tussen Muda en Oldfort. Het tweede, tussen de Pomp en Oldfort, noem ik 'Dellekanaal', omdat het grotendeels langs de Delleweg loopt. Het woord 'delle' is trouwens ook weer etymologisch verwant aan Delf en Deel.

Mogelijk is de Deel ouder dan de andere delen van het afgebeelde kanaal. Ik vermoed dat deze watergang aanvankelijk een gewone, vanaf de kwelderwal ten oosten van de Hunze gegraven ontginningsloot is, die op enig moment het water is gaan afvoeren dat afkomstig was uit het gebied tussen Baflo en Middelstum. Dit lage land is ingesloten door de oostelijke Hunzeoeverwal, de opgeslibde wadkant en de oeverwal ten westen van de Fivelboezem. Er zijn sporen die wijzen op zeer oude ontginningen in dit gebied (9^e eeuw?). Overigens heeft dit gebied oorspronkelijk wel afwatering gehad naar de Waddenzee.

Het 'Dellekanaal' en de Fivelbedding op de hoogtekaart

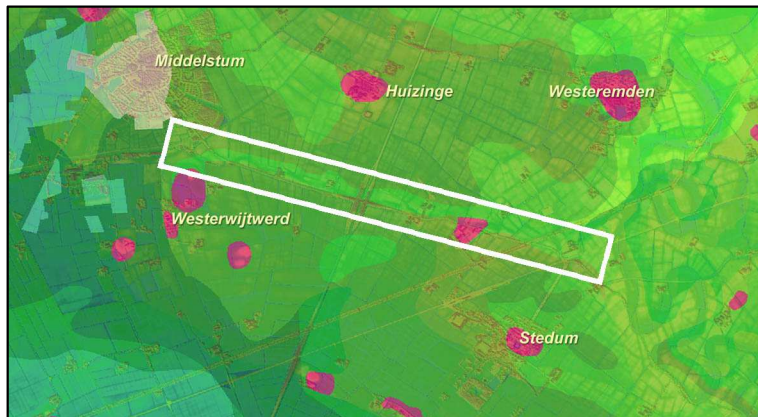
Ook oud-rijksarchivaris Formsma geloofde niet in een doorgaand middeleeuws scheepvaartkanaal.⁶ Bij het bestrijden van dat idee gooide hij echter met het kind ook het badwater weg. Hij wilde niets weten van het kanaal dat ik 'Dellekanaal' noem.

Ben Westerink heeft in het zojuist genoemde artikel in *Stad en Lande* nog eens gewezen op de sporen die dit kanaal in het land heeft nagelaten. Eerder was dat al door ir. Johan van Veen gebeurd, die de aantekeningen van P.M. Bos heeft uitgewerkt in het bekende '*De Fivel en hare verzanding*'.

Op dit hoogtekaartje is de kronkelende oude bedding van de Fivel (rechts) goed te zien, evenals de kleinere kronkels in het overigens rechte tracé van het Dellekanaal.

⁶ W.J. Formsma, 'Delvinaria', *Groningse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Groningen 1976-1977*, 28-35.

Ik wijs ook op de min of meer parallel aan elkaar lopende kwelderruggen tussen Middelstum in het westen en Loppersum in het oosten.

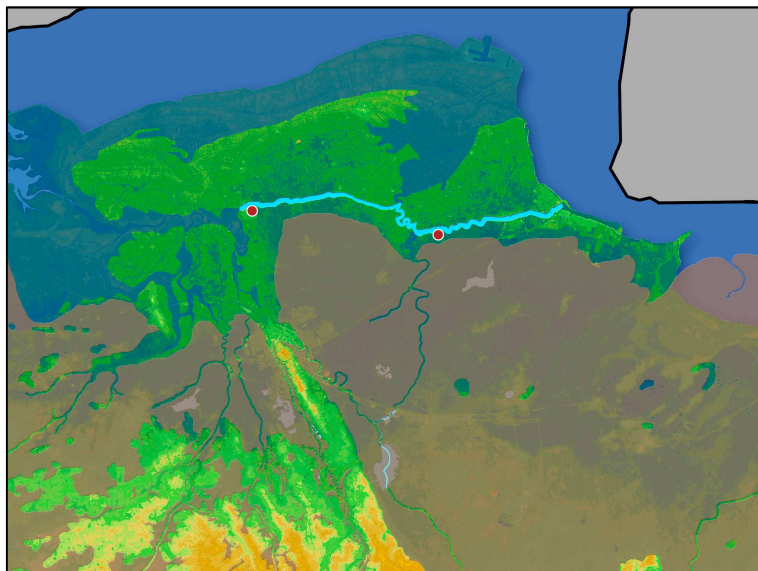

Het 'Dellekanaal' en de Fivelbedding op de bodemkaart

De kronkels in Delf, Deel en Dellekanaal zijn het gevolg van de werking van eb en vloed. Zoals bekend is de Fivelboezem dichtgeslibd en daarmee zijn ook de benedenloop van de Fivel zelf (vanaf Winneweer naar het noorden) en het Dellekanaal verstopt geraakt.

Ook de oude verkaveling – zichtbaar op de oude kadasterkaart maar nu vrijwel geheel verdwenen – laat zien dat hier ooit een kronkelende watergang heeft gelopen.

De datering van dit dichtslibben is onzeker. Volgens Westerink werd de waterafvoer via de benedenloop van de Fivel in de loop van de 10^e eeuw al problematisch. Maar het is de vraag of dit klopt. Een oorkonde uit 1057 zou op een wat latere datering kunnen wijzen en uit een akte van 1317 kunnen we opmaken dat er zelfs in de 14^e eeuw nog scheepvaartverkeer over de Fivelboezem mogelijk was, zij het dat het daarbij gaat om het deel van deze inham ten noordoosten van Korendijk.⁷

Winsum en Garrelsweer

De rode stippen op dit plaatje markeren Winsum en Garrelsweer. In 1057 schonk koning Hendrik IV de graafschappen Hunsingo en Fivelgo aan aartsbisschop Adalbert van Bremen en

⁷ OGD I 254.

Hamburg, met het recht markten op te richten in *Wincheim* (Winsum) en *Gerleviswert* (Garrelsweer) met munt en tol.⁸

Winsum lag op de plek waar de Deel in zee uitkomt en is daardoor een logische plaats voor een plaats met markt-, munt- en tolrecht. Maar hoe staat het met Garrelsweer? Die plaats ligt aan het begin van de Delf die pas ruim 11 km verderop in zee (de Eems) uitkomt. Is dat een voor de hand liggende plaats voor een zeehaven?

Het wordt anders wanneer we aannemen dat de Fivel halverwege de 11^e eeuw nog zoveel water voerde, dat de Fivelboezem nog grotendeels open was en dat daar nog te varen viel. In dat geval kan van Garrelsweer gezegd worden dat het net zoals Winsum aan zee ligt.

Als deze veronderstelling juist is, volgt daaruit dat

- het water in (het westelijke deel van) de Delf aanvankelijk niet naar het oosten heeft gestroomd, maar naar het westen en
- de Delf dus niet gegraven is om het water van de Fivel af te leiden naar de Eems.

Overigens is deze zienswijze niet nieuw. Ook Kooper huldigt deze opvatting;⁹ Ligtendag lijkt weliswaar met deze mogelijkheid rekening te houden, maar laat er zich niet expliciet over uit.¹⁰ Halbertsma tenslotte schrijft onbekommerd dat de Delf in de Fivel uitmondde,¹¹ maar deze auteur drukt zich vaak zo slordig uit, dat je niet weet of je zijn woorden letterlijk moet nemen.

De naam *Muda* (= monding) pleit voor de opvatting dat het water van de Delf (of preciezer: het water in het westelijke stuk van de Delf) aanvankelijk naar het westen heeft gestroomd en bij Muda in de Fivelbedding uitkwam. De situatie is dan vergelijkbaar met de (Oude) Mude in de Paddepoel. Ook daar kwam binnenwater (Drentse A) in zee (benedenloop van de Hunze) uit.

Er zijn mogelijk nog enkele – op zichzelf genomen zwakke – argumenten om vraagtekens te zetten bij de gangbare opvatting dat de Delf omstreeks het jaar 1000 in één keer en ten behoeve van de afleiding van het Fivelwater is gegraven.

- Enkele ontginningsloten in het oostelijke deel van het Centrale Woldland waarvan mag worden aangenomen dat ze in de 10e eeuw zijn gegraven om water vanuit het onontgonnen veen op de Fivel te lozen, zouden niet zijn aangelegd wanneer de Fivel toen al aan het dichtslibben was. Anders gezegd: wanneer de benedenloop van de Fivel in de 10^e eeuw nog water afvoerde is het vreemd dat de Delf omstreeks 1000 is gegraven om het water van de bovenloop van de Fivel af te voeren.¹²
- Het onderhoud van het Damsterdiep ter weerszijden van de Poppingeweg (tussen

⁸ OGD I 24.

⁹ J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen Batavia 1939) 64.

¹⁰ W.A. Ligtendag, *De Wolden en het water; de landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870* (Groningen 1995) 208.

¹¹ H. Halbertsma, *Frieslands Oudheid* (Utrecht 2000) 149. Overigens is zijn mededeling 'te Garrelsweer loosde de Delf op de Fivel' in tegenspraak met wat hij eerder beweerde: 'De Delf beoogde het afstromen van de Boven-Fivel vanaf Muda bij Winneweer te verbeteren sinds de Fivelmond was gaan dichtslibben en werd daartoe afgeleid naar Appingedam' (H. Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems II* (Groningen 1963) 174).

¹² Zie echter Westerink, die van mening is dat de waterlossing via de Fivel in de loop van de 10^e eeuw problematisch werd (Westerink, a.w. 19).

Ekenstein en het Oosterwiltwerdermaar) blijkt later verschillend te zijn geregeld. Dat kan teruggaan op een oude situatie, waarbij sprake was van een westelijk en een oostelijk deel van de Delf (zie de verklaring van 1462 die nog ter sprake zal komen).

- Het Oostwoldzijlvest en het Woldzijlvest blijken later schotvrij te zijn voor wat betreft het onderhoud van de Drie Delfzijlen. Dit kan erop wijzen dat deze zijlvesten al op de Eems uitwaterden in de tijd dat het Scharmerzijlvest, het Slochterzijlvest en (een deel van) het Dorpsterzijlvest hun water nog op de Fivel loosden. Daartegen kan worden ingebracht dat de aan de Delf gelegen gebieden van het Dorpsterzijlvest ook al op de Eems loosden voordat de Dorpsterzijl werd gelegd, maar later wél echte onderdelen zijn geworden van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en als zodanig meebetaalden aan het onderhoud van de Dorpsterzijl. Ik vermoed dat deze gevallen echter niet helemaal vergelijkbaar zijn. Anders dan voor het Oostwoldzijlvest en het Woldzijlvest bracht de plaatsing (omstreeks 1300) van de uitwateringssluizen voor de aan de Delf gelegen oostelijke delen van het Dorpsterzijlvest met zich mee dat ze minder moeite hoefden te doen om de Delfdijken te onderhouden. In plaats van dijklasten moesten ze in het vervolg zijllasten betalen.
- Opmerkelijk is ook dat het Oosterwiltwerdermaar/Garreweerstermaar en het Uitwierdermaar/Eelwerdermaar afzettingssporen en kronkels vertonen terwijl die in de Wijmers en het Vismaar ontbreken.
- Het stuk Damsterdiep ten oosten van Appingedam vormt de grens tussen verschillende kerspelen, maar ten westen van Appingedam doorsnijdt het diep de kerspels. Dit doet vermoeden dat het oostelijke stuk ouder is dan het westelijke.
- Halverwege de Delf, ter weerszijden van het Oosterwiltwerdermaar/Garreweerstermaar, vertonen de kronkels over een kleine 2 km minder grote amplituden dan elders. Daaruit kan worden opgemaakt dat de stroomsnelheid hier geringer is geweest. Aangezien zowel verder naar het westen als naar het oosten de amplituden weer toenemen, lijkt het erop dat de getijdenbeweging tegelijkertijd van twee kanten is gekomen: vanuit de Fivel in het westen en vanuit de Eems in het oosten. Het wantij tussen beide stukken heeft zich blijkbaar ter hoogte van Garreweer bevonden.
- De aansluiting van de bovenloop van de Fivel op de Delf is niet 'logisch', omdat zij ten noorden ligt van de 'as' van het stuk Delf tussen Garrelswaer en Poppinghuis. Wanneer het oorspronkelijk de bedoeling was geweest om de Fivel op de Delf aan te sluiten had men vanaf een wat verder naar het westen gelegen plek (bijvoorbeeld vanuit de bocht bij Tammingahuizen) in oostelijke richting moeten graven. We zullen dat op een volgend plaatje zien.

Het is in elk geval zinvol serieus rekening te houden met de mogelijkheid dat de Delf tussen Winneweer en Delfzijl

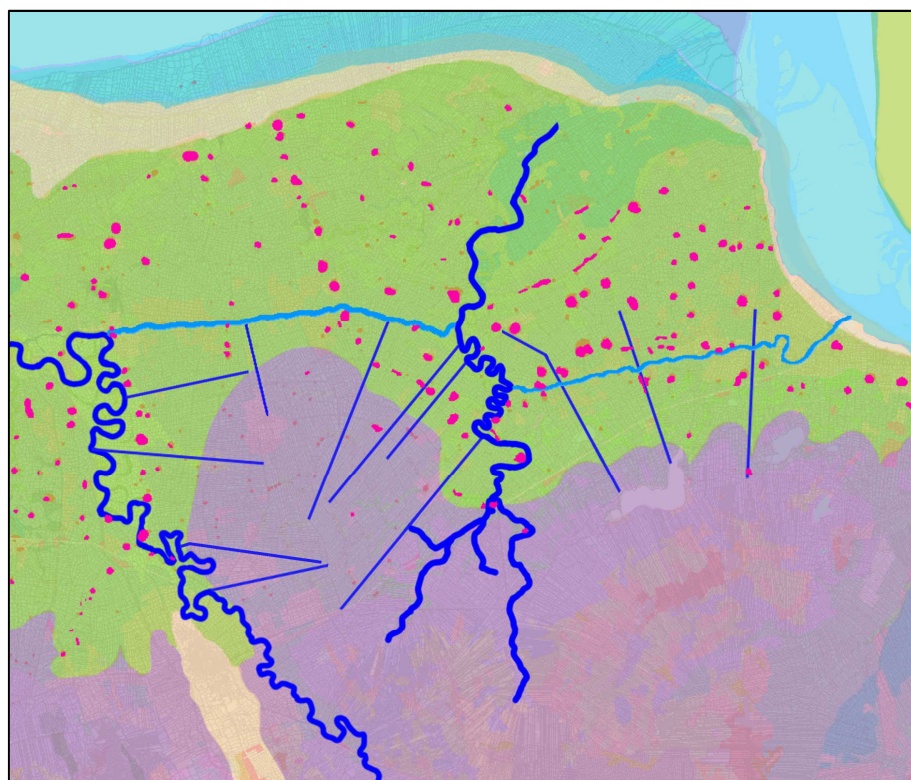
- niet in één keer is gegraven, maar uit twee of zelfs nog meer stukken bestaat die elk met een eigen doel zijn gegraven en op enig moment met elkaar zijn verbonden;
- niet is gegraven met het doel om de Fivel naar de Eems af te leiden, maar deze functie pas later heeft gekregen, nadat de verschillende delen met elkaar waren verbonden.

Als Formsma gelijk heeft met zijn bewering dat de afsluiting van de Fivel bij Westeremden

ongeveer in de tijd van de bedijkingen moet hebben plaatsgevonden, mogen we concluderen dat de Fivel tussen 1050 en 1200 moet zijn dichtgeslibd.

Het proces van dichtslibbing van de Fivel zal ongetwijfeld versneld zijn door het met elkaar in verbinding brengen van de verschillende delen van de Delf. Hierdoor ontstond immers een watergang waarlangs het Fivelwater gemakkelijk naar de Eems kon afstromen. Het debiet in de benedenloop van de rivier werd daardoor zo gering, dat de opslibbing van de Fivelboezem en de verzanding van de benedenbedding in versneld tempo konden doorgaan. Vervolgens heeft het nog tot c. 1300 geduurd alvorens de Delf met sluizen werd afgesloten.

Ik ben op dit moment bezig een nieuwe hypothese uit te werken, maar ben daarmee nog niet helemaal klaar. Maar met het volgende plaatje kan ik al wel laten zien in welke richting het gaat.

Ontginningsloten vanuit het wierdengebied naar het veen

Groep 1: vanaf de oostelijke Hunzeoever naar het oosten (Beijumerzuidwending, 'Zuidwoldertocht', Sauwerder Zuidertocht/Arwerdertocht, Wetsingermaar/Zuider Haandijkstertocht);

Groep 2: vanaf de Deel en het Dellekanaal naar het zuiden: Boterdiep en Kardingermaar

Groep 3: vanaf de westelijke Fiveloever naar het zuidwesten ('Oude Barnheemstertocht', 'Maljehornstertocht', 'Ten Postertocht')

Groep 4: vanaf de zuidelijke oeverwal langs de Fivelboezem naar het zuiden (Wijmers, Oosterwijnwerdermaar¹³/Garreweerstermaar, Uitwierdermaar/Eelwerdermaar).

NB De twee laatstgenoemde watergangen zijn wel recht, maar niet strak. De kronkels zijn het gevolg van de werking van de getijden. In de buurt van deze maren vertoont de

¹³ Het Oosterwijnwerdermaar is dus niet pas in 1444 gegraven ten behoeve van de inlating van de *Ompada Tyada* in het Dorpsterzylvest, zoals Otto Knottnerus denkt (Knottnerus, *Natte voeten, vette klei*, 70).

bodemkaart ook kleirillen.

De watergangen van de groepen 1 en 3 kwamen in natuurlijke rivieren (Hunze en Fivel) uit, die van groep 2 mondden uit in een eerder gegraven afvoerkanaal (de Deel en het Dellekanaal), en die van groep 4 hebben aanvankelijk in de Fivel c.q. Fivelboezem uitgemond, maar zijn later afgeleid via een afvoerkanaal (de Delf) dat is gegraven om de lage zone tussen het wierdenland en de hoge venen te ontwateren.

Waarschijnlijk is de Delf in verschillende fasen aangelegd:

1. oostelijk deel: afvoer Oosterwijdterdermaar/Garreweerstermaar, Apt of Heekt, Uitwierdermaar/Eelwerdermaar en Leesk naar de Eems. Het is niet ondenkbaar dat dit oostelijke deel zelf ook weer in verschillende fasen tot stand is gekomen.
2. westelijk deel: afvoer van de Fivel, Vismaar en Wijmers (nadat deze niet meer op de Fivel kon lozen) naar 1.

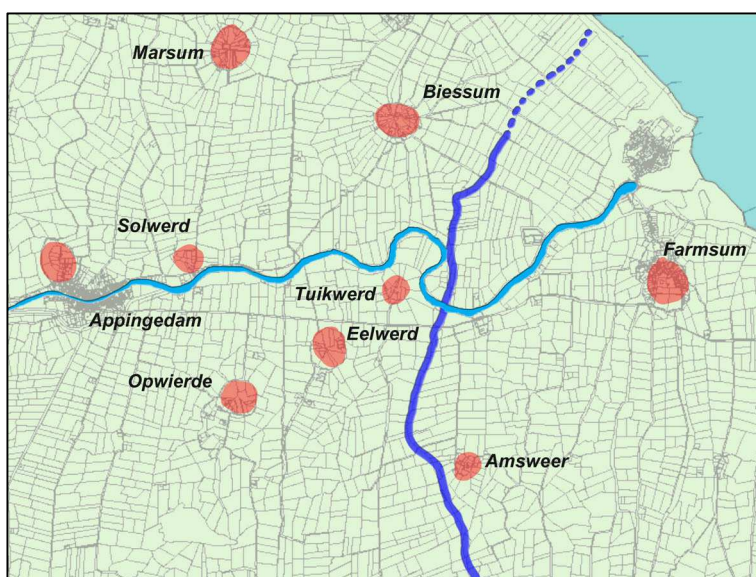
Voor het westelijke deel – de verbinding met de oude Fivelbedding – is gebruik gemaakt van een natuurlijke waterloop die tussen Winneweer en Garrelswaer vanuit het zuiden in de Fivel uitkwam. Marijke Miedema heeft deze watergang beschreven in haar onderzoeksverslag over West-Fivelingo en de sporen ervan ingetekend op de bijbehorende kaart.¹⁴

Het lijkt er dus op dat de afleiding van de Fivel naar de Eems eerst tot stand is gekomen door het maken van een verbinding tussen het westelijke deel en het oostelijke deel van de Delf.

Op het hier getoonde kaartje zijn het Westerwijdterdermaar en de Oude Ae weggelaten. Die horen wel bij het volledige plaatje, maar het complete verhaal is te ingewikkeld om hier te behandelen. Bovendien is het nog niet helemaal af.

Duidelijk is wel dat het Dellekanaal een afwateringsfunctie heeft, hetgeen natuurlijk niet wil zeggen dat het niet ook als scheepvaartkanaal kan hebben gediend.

Aan het einde van dit hoofdstuk laat ik een serie plaatjes zien die de ontwikkeling van Delf tot Damsterdiep duidelijk maakt.

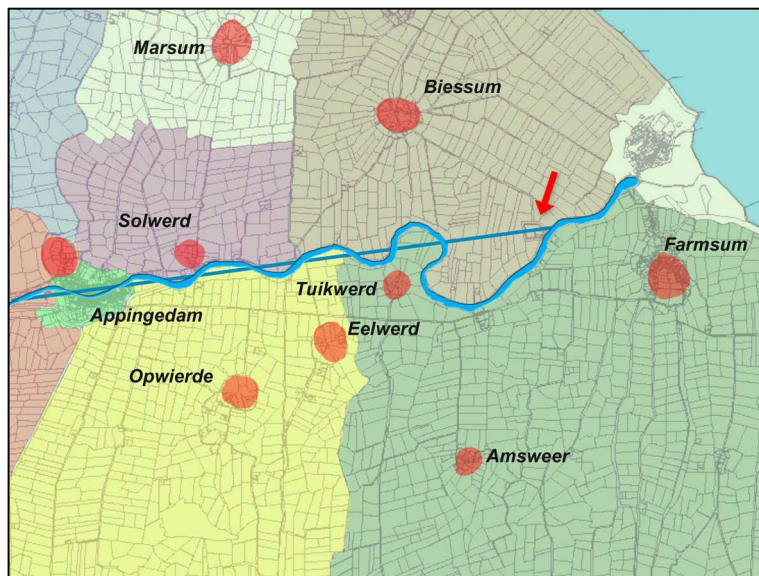
Leesk en Delf

¹⁴ M. Miedema, 'West-Fivelingo 600 v. Chr.-1900 n. Chr.; archeologische kartering en beschrijving van 2500 jaar bewoning in Midden-Groningen', in: *Palaeohistoria* 41/42 (1999/2000) 237-445; 341.

Volgens De Cock en Poelman is eerst vanaf de Eems haaks op de kustlijn een kanaal gegraven naar de Leesk, een natuurlijke watergang die van zuid naar noord liep.¹⁵ Deze waterloop is hier met een donkerder blauwe lijn aangegeven. Vervolgens, zo schrijven de beide auteurs, wordt de loop westelijk.

Helemaal juist is dat niet. Het lijkt er eerder op dat de Delf ten oosten van Appingedam naar een punt is gegraven dat ruim 500 meter ten noorden ligt van de plaats vanwaar de Leesk naar de Eems is afgeleid. Maar is die indruk ook juist?

Over het oostelijke uiteinde van het Damsterdiep zijn in elk geval nog twee bijzonderheden te signaleren. We kijken daarvoor naar het volgende plaatje.

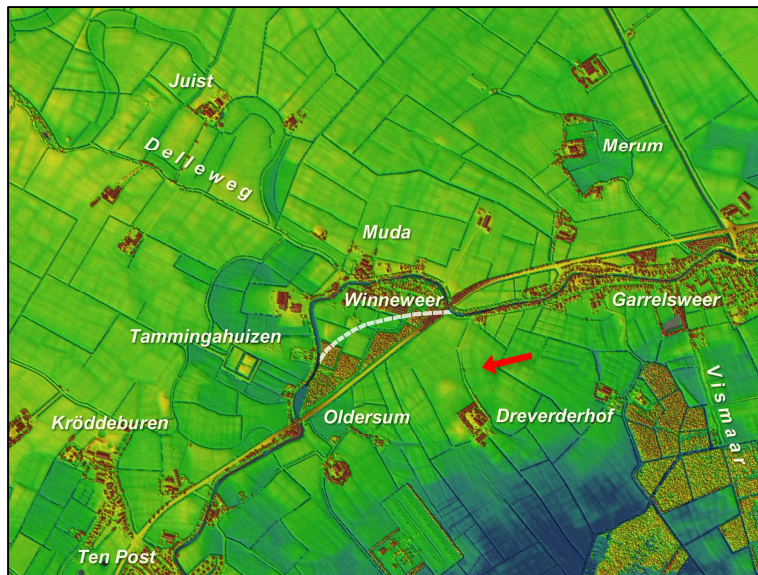

Kerspelen aan het oostelijke uiteinde van de Delf

Tussen de grote kronkel bij Tuikwerd en Ringsum (bij het pijltje) ligt nu het Delfzicht Ziekenhuis.

1. Tussen de kronkel ten noorden van Tuikwerd enerzijds en Ringsum (bij het pijltje) anderzijds laat de oude kadasterkaart een rechte sloot zien waarnaar de verkaveling zich richt. Het moet dus om een oude sloot gaan. Bovendien blijkt deze sloot te liggen op de mediaan van de Delfkronkels ten westen van Tuikwerd! Kan het zijn dat we hier een stukje van de oorspronkelijke Delf zien? Dat de hoofdbedding van de Delf en later het Damsterdiep een eind zuidelijker loopt en een grote bocht maakt zal te wijten zijn aan de getijdebewegingen en de aanwezigheid van een laagte die het uitspoelen van deze bocht heeft bevorderd.
2. De Delf vormt hier de scheiding tussen kerspelen: ten noorden ervan liggen Jukwerd, Solwerd en Uitwierde, ten zuiden Opwierde en Farmsum. Dat kan erop wijzen dat dit stuk van de Delf is gegraven voordat het grondgebied van de parochies was gefixeerd. Vanaf Appingedam naar het westen, te beginnen met Appingedam en Tjamsweer, doorsnijdt de Delf de verschillende kerspels (Wirdum, Loppersum en Garrelsweer). Het zou kunnen dat dat stuk Delf pas in tweede instantie is aangesloten op het oostelijke deel.

¹⁵ J.K. de Cock en J.N.B. Poelman, 'De Delf, een vroeg-middeleeuws kanaal in de provincie Groningen', in: *Driemaandelijke Bladen* 34 (1982) 106-114, 106.

Fivel en Damsterdiep bij Muda

Het rode pijltje wijst naar een oude bedding.

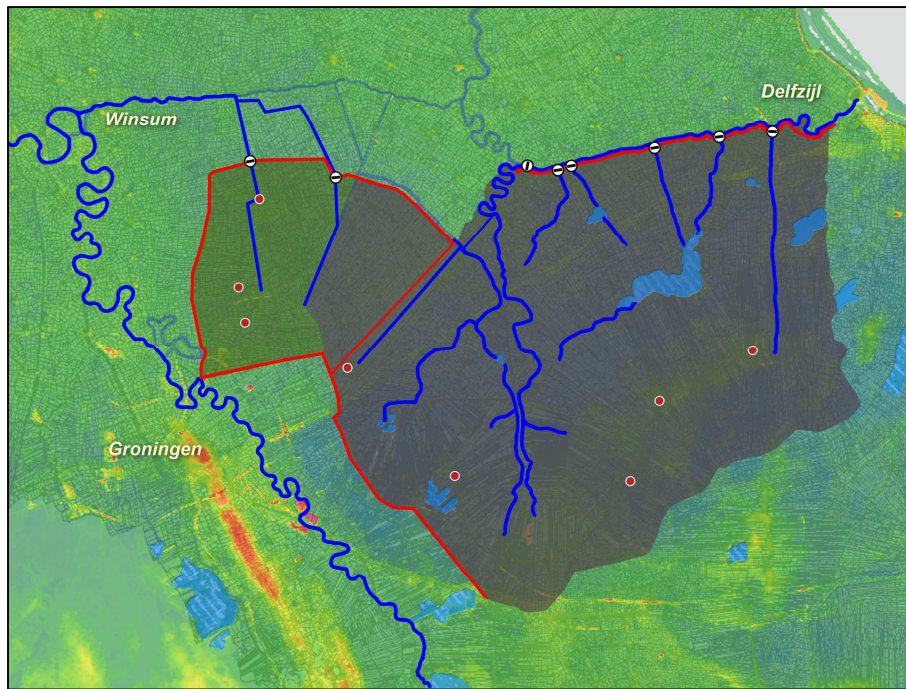
Nu we toch naar details kijken, richten we ook even de blik op het westelijke uiteinde van de Delf bij Muda. Bij het pijltje bevinden zich sporen van een natuurlijke waterloop die volgens de archeologe Marijke Miedema vanuit het zuiden kwam en tussen Winneweer en Garrelsweer een bocht naar het westen maakte om bij Muda in de hoofdbedding van de Fivel uit te komen. Bij het graven van het westelijke stuk van de Delf heeft men het nieuwe kanaal blijkbaar laten aansluiten op 'Miedema's waterloop'.

De manier waarop de Delf aansluit op de oude Fivelbedding doet vermoeden dat de Delf in eerste instantie niet is gegraven om het water van de Fivel naar de Eems af te leiden. Ware dat wel zo geweest, dan had men de Fivel ongetwijfeld vanaf de grote kronkel bij Tammingahuizen – waarvan de sporen op het kaartje duidelijk zichtbaar zijn – in oostelijke richting afgeleid (zie daarvoor de witte streepjeslijn).

Later, wellicht na het leggen van de zuidelijke dijk langs de Delf, is het water uit het lage land ten zuiden van Dreverderhof via het Vismaar afgeleid naar de Delf. Dit maar, met het bijbehorende zijltje, wordt door abt Menko van Wittewierum in zijn kroniek genoemd.

Ten zuiden van Dreverderhof – het blauwe gebied – bestaat de bodem uit verschillende klei- en veenlagen op elkaar. Aan de oppervlakte ligt een 40 cm dikke kleilaag. Deze bodemsamenstelling verklaart de relatieve laagte van het land.

Het ligt voor de hand dat de laaggelegen gebieden het meeste last hadden van zowel binnen- als buitenwater. De hogere hadden het makkelijk. Hun water liep vanzelf weg. Maar hoge en lage landen moesten wel van dezelfde boezems gebruik maken. De lagelandsters ondervonden dus concurrentie van de hogelandsters. Ze waren lotgenoten en sloten zich aaneen, ongeacht het feit dat ze tot verschillende landschappen (Hunsingo en Fivelgo) behoorden. De 'Acht Zijlvesten' is de naam van het inter-regionaal samenwerkingsverband van laag-gelegen gebieden die samen probeerden hun gemeenschappelijke problemen op te lossen.

De Acht Zijlvesten: het samenwerkingsverband van de lagelandsters

Het overgrote deel van het gebied der Acht Zijlvesten ressorteerde onder Fivelgo (blauw), het kleinste onder Hunsingo (rood)

De organisatie van de Acht Zijlvesten wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde van 1301,¹⁶ maar het kan zomaar zijn dat ze toen al 100 jaar bestond. ‘Zijlvesten’ zijn immers de ingelanden van gebieden die hun water via een zijl lozen. Zijlen horen bij dijken en de doorgaande dijken zijn, zo neemt men aan, in de loop van de 12^e eeuw gelegd.

Op dit plaatje zijn de Borg, Beijumerzuidwending, Wolddijk, Buursterzuidwending en de dijk langs de zuidkant van de Delf ingetekend. Weggelaten is de Graauwedijk, die waarschijnlijk uit ongeveer dezelfde tijd dateert of zelfs nog wat ouder is, maar in dit verband minder van belang is.

De Acht Zijlvesten corresponderen met de acht zijlen waardoor de lage landen uitwaterden, niet met de 8 parochies die in een akte van 1385 worden genoemd.¹⁷ Daarin treden de pastoors van Siddeburen, Schildwolde, Slochteren, Scharmer, Garmerwolde, Zuidwolde, Noordwolde en Bedum als zegelaars op. Ook Ligtendag meende dat het om zijlvestenijen moest gaan, maar kon niet tot 8 komen. Hij veronderstelde daarom dat Zuidwolde en Noordwolde zelfstandige waterstaatsorganisaties hadden.¹⁸ Voor het bestaan hebben van dergelijke zijlvestenijen ontbreekt echter elke aanwijzing. Ligtendags onwaarschijnlijke hypothese is ook niet nodig als we uitgaan van het aantal zijlen die er in die periode zijn geweest.

Op het kaartje zijn deze zijlen ingetekend. Via deze kunstwerken waterden de lage landen uit op Deel, Dellekanaal en Delf die toen de hoofdwatergangen van de Acht Zijlvesten waren en nog in open verbinding stonden met de zee.

Via de **Bedumerzijl** en de **Kardingerzijl** loosden de landen uit die omsloten waren door de Wolddijk. Deze is vermoedelijk omstreeks 1200 gelegd om de als gevolg van het verdwijnen van het veen gedaalde bodem tegen het toestromende buitenwater te beschermen. Via de Deel liep het binnenwater naar Winsum waar het in de benedenloop van de Hunze uitkwam.

¹⁶ OGD I 210 (GrA T708-520 reg.nr. 2).

¹⁷ OGD II 748.

¹⁸ Ligtendag, *Wolden*, 175-183.

Ook hier is waarschijnlijk pas c. 1300 een zijl gelegd (de Oldenzijl).

Het tot het landschap Hunsingo behorende noordelijke deel van het Centrale Woldland, later Innersdijk genoemd, loosde via het Boterdiep en de Bedumerzijl.

Het tot Fivelingo behorende zuidelijke deel bestond zelf ook weer uit twee delen.

- Het noordelijke stuk, tussen het Kardingermaar en de Buursterzuidwending (de Stadsweg), heette 'het Vierendeel' en loosde via het Kardingermaar op de Deel. Eerder had dit gebied via het Kardingermaar op het Dellekanaal en de Fivel geloosd, maar nadat dit was dichtgeslibd (omstreeks 1150?) hadden deze Fivelgoërs hun heil gezocht bij hun Hunsingoër noorderburen.
- Het zuidelijke deel was een smalle strook tussen de Buursterzuidwending en de Grasdijk (niet op het plaatje) en loosde via een oude ontginningsloot die ik 'Ten Postertocht' noem, op de kronkelende bedding van de Fivel, waarvan het water – nadat de benedenloop van de rivier was dichtgeslibd – via de Mudestersluis (de sluis bij Muda) in de Delf terecht kwam.

De splitsing van het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland in een noordelijk en zuidelijk deel is een verhaal apart. Ik denk dat leggen van een waterscheiding tussen beide delen te maken heeft met een verdeling van de lasten. De Fivelgoërs van het Vierendeel zullen toestemming hebben gekregen om via de Kardingersizl op het Hunsingoër waterstelsel te lozen, op voorwaarde dat niet alle water uit dat gebied daarlangs zou stromen. Een deel ervan moest via de Delf worden afgevoerd. Een dergelijke verdeling is later ook toegepast op het grondgebied van Noorddijk. Het westelijke deel van dat kerspel mocht toen via Innersdijk afwateren, het oostelijke via het Vierendeel.¹⁹ In feite is het zo ook gegaan met het Oosterniezijlvest. In 1457/1458 werd het noordelijke deel ervan ingelaten in het Winsumerzijlvest, het zuidelijke deel ging in 1464 naar het Slochterzijlvest.²⁰

NB Op het kaartje is het tracé van het Kardingermaar getekend zoals dat in tweede instantie tot stand is gekomen. Aanvankelijk liep het vanuit het Vierendeel afkomstige water noordwaarts via het Hooimaar naar de Deel. Ik vermoed dat de afleiding via het Krommaar samenhangt met de inlating van de hoge gronden van Stedum c.a. in het Winsumerzijlvest. Dat water stroomde, na het leggen van de waterscheiding langs de Buursterzuidwending en bij Oosterdijkshorn, via het Westerwiltwerdermaar noordwaarts en kwam bij de Westerwiltwerderhorn in het Deelstermaar uit. De waterstand in het Deelstermaar (oostelijke Deel) werd daardoor zo hoog, dat de monding van het Kardingermaar via het Hooimaar niet meer werkte. Om die reden is ten oosten van Onderdendam een dam gelegd om het water ten westen ervan lager te kunnen houden. Vervolgens is het water van het Vierendeel via het Krommaar bij Onderdendam op de Deel gebracht, waar het door het lagere peil kon afstromen.

De sluis bij Muda (**Mudesterzijl**), waardoor onder meer het water van de Fivel in de Delf

¹⁹ GrA T1032-204 (1424). Zie ook 'Groningen en het Drentse water', hoofdstuk 8 (<http://www.groningerarchieven.nl/historie/gdw/8alle-kanten-op>) en 'Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk' (<http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/beijum-van-grensgeval-tot-bloemkoolwijk>).

²⁰ GrA T2043-24 (1458) en GrA T708-435 reg.nr. 34 (1464). Zie ook: 'Groningen en het Drentse water', hoofdstuk 4 (<http://www.groningerarchieven.nl/historie/gdw/4schilligeham-redwolde-en-paddepoel>). Een studie over de oude organisatie van het Winsumerzijlvest is in voorbereiding.

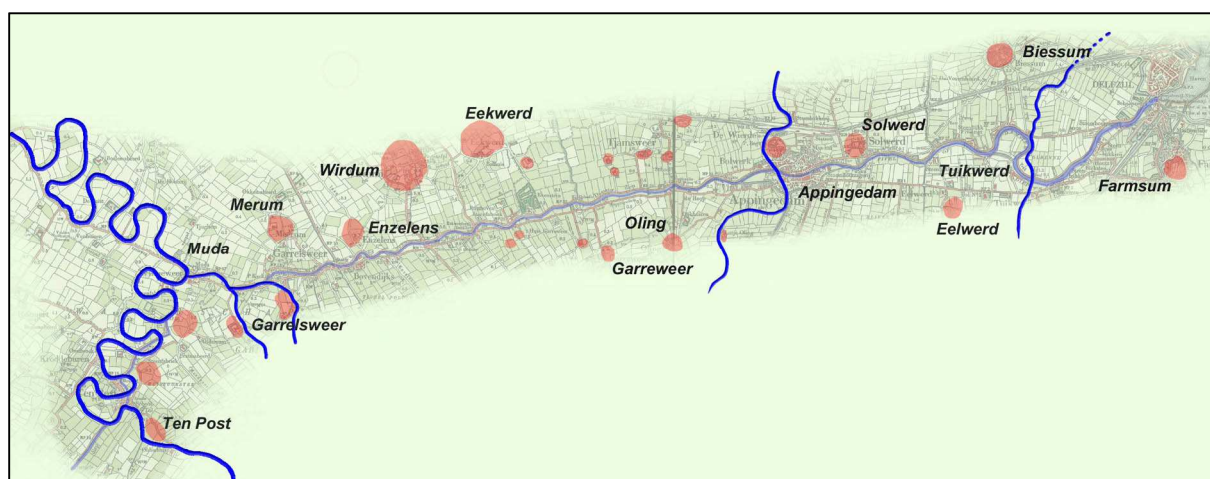
uitstroomde, is vermoedelijk aan het einde van de 12^e eeuw gelegd. Menko schrijft in zijn kroniek over het jaar 1237 dat dit het 45^e jaar was na de aanleg van de vaste sluis. Met die sluis bedoelt hij waarschijnlijk de sluis bij Muda, niet de Vismaarsluis zoals Formsma meende.²¹ Totdat omstreeks 1300 de Delf bij Delfzijl werd afgesloten met een drietal sluizen, was de Mudestersluis de uitwateringssluis van een zeer groot gebied. Het kaartje laat dat zien: hierlangs waterde het hele latere Scharmerzijlvest, vrijwel het gehele Slochterzijlvest en een deel van het Dorpsterzijlvest af.

Verder naar het oosten zien we de **Vismaarzijl**, die een vooral lokale functie had voor de schepperij Oldersum van het Dorpsterzijlvest, en de **Wijmerszijl** waarlangs behalve de aangelegen landerijen ook een stukje van het Slochterzijlvest loosde. Ook de **Garreweesterzijl** werd gebruikt door de aangelegen landen, maar bovendien door het latere Woldzijlvest (Schildwolde, Hellum en Siddeburen), dat zijn hoofduitwatering bij Appingedam had. Aanvankelijk liep het water van het Woldzijlvest door de **Oudezijl** aan de westkant van Appingedam, later door de Heer Boltenzijl en nog weer later door Branderzijl aan de oostkant van die plaats. Tenslotte was er nog de **Eelwerderzijl** tussen Opwierde en Eelwerd. Hier kwam het Eelwerdermaar in de Delf uit.

We zagen eerder dat het Uitwierdermaar en het Eelwerdermaar oorspronkelijk één watergang hebben gevormd die beschouwd kan worden als een ontginningsloot vanuit het wierdenland naar het veen bij Tjuchem. Later diende de Eelwerderzijl voor de afwatering van de aangelegen landerijen en het Oostwoldzijlvest.

Het is goed om hier te benadrukken dat de organisatie van de Acht Zijlvesten een grensoverstijgend samenwerkingsverband was van kleinere organisaties die mogelijk al heel lang bestonden. Deze organisaties moeten zijn ontstaan nog voordat in het begin van de 13^e eeuw de eerste kloosters werden gesticht. Wie in die periode voor de nodige organisatie zorgde, weten we niet. Zijn het lokale edelen geweest, of moeten we aan 'rijksambtenaren' (graven) denken?

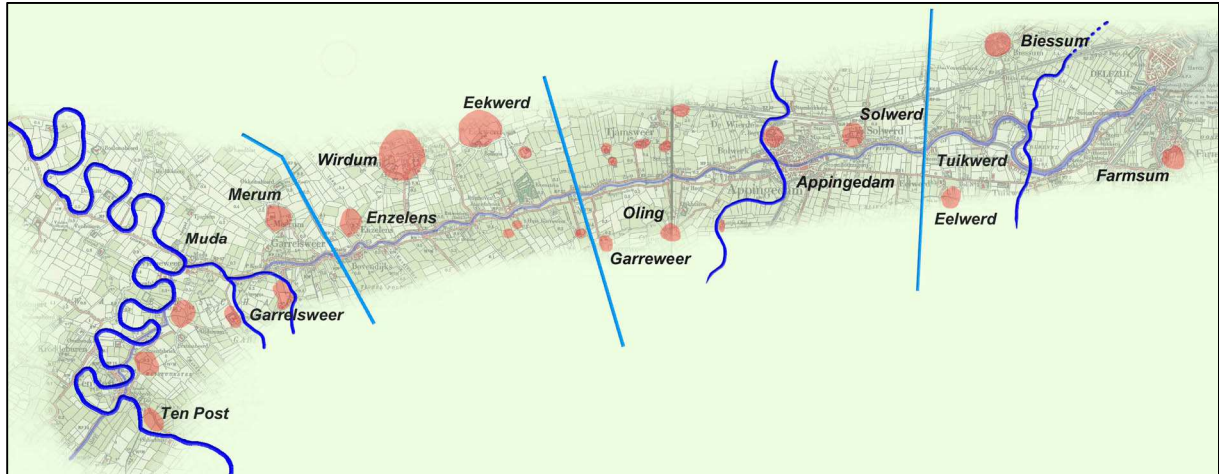
Nu volgen een paar plaatjes die de ontwikkeling van de Delf duidelijk moeten maken.

Fivel, Delf en Damsterdiep fase 0

²¹ Formsma, 'Delvinaria' 30.

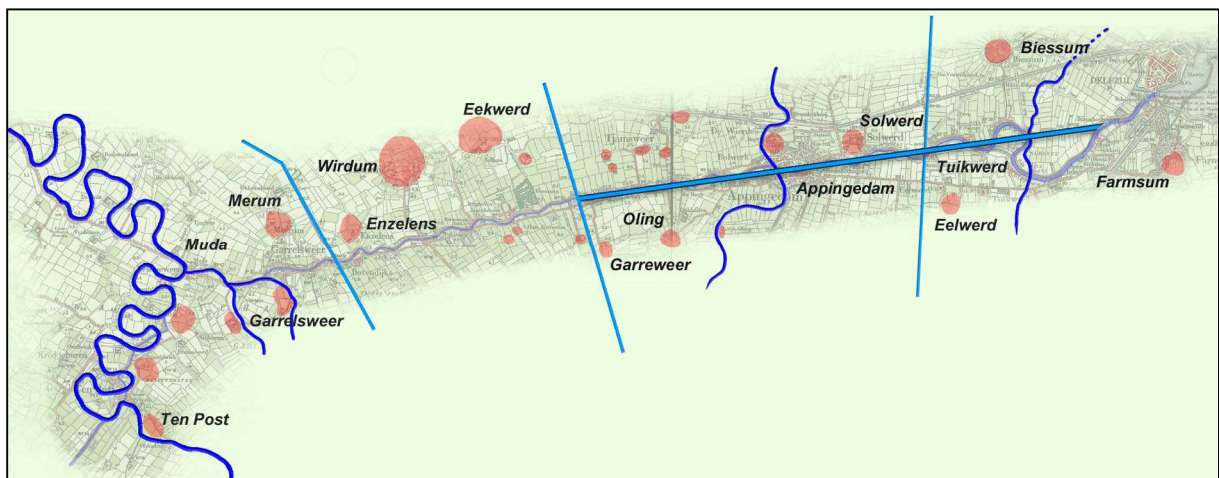
We beginnen met de oude situatie: links zien we de Fivel kronkelen, en er zijn ook een paar andere natuurlijke waterloopjes: enkele watergangen die water vanuit de omgeving van Oldersum en wellicht ook uit de wolden van Duurswold bij Garrelsweer naar de Fivel afvoerden, de Grote Heekt bij Appingedam en de Leesk bij Eelwerd en Farmsum.

Fivel, Delf en Damsterdiep fase 1

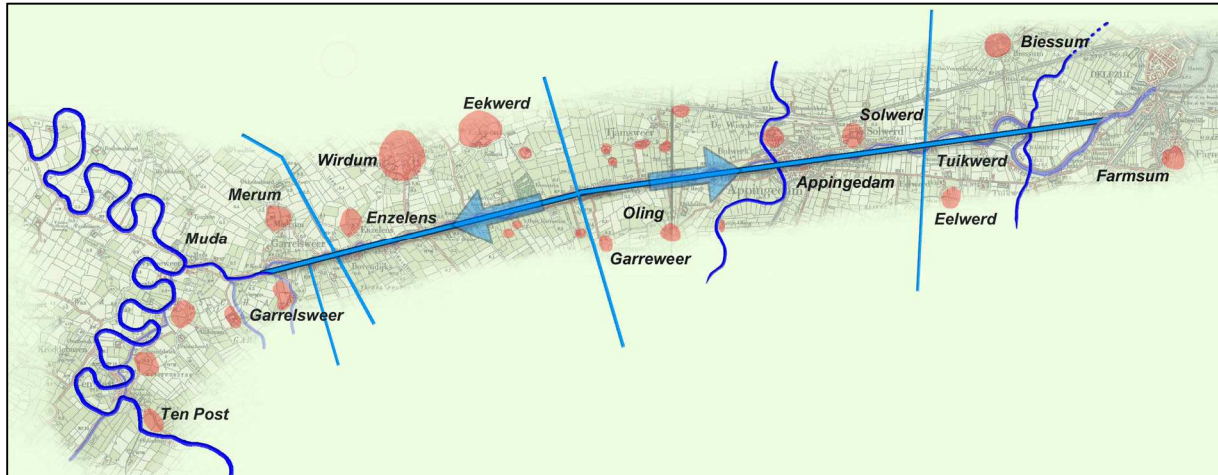
Vanuit het wierdengebied aan de zuidzijde van de Fivelboezem zijn waterlopen gegraven naar de veengronden in het zuiden. Van west naar oost zien we de Wijmers, het Oosterwijdwerdermaar met zijn verlengde, het Garreweerstermaar, en het Uitwierdermaar met zijn verlengde, het Eelwerdermaar.

De hier getekende ontginningsloten hebben aanvankelijk een natuurlijke uitwatering gehad naar de Fivel en de Fivelboezem. De Wijmers kwam ooit ten noordwesten van Loppersum in de benedenbedding van de Fivel uit. Op de 'Fysische geografische kaart' van de PPD uit 1983 zien we hoe het water van het Oosterwijdwerdermaar aan de oostkant van Leermens, Godlinze en Losdorp noordwaarts stroomde en tussen Spijk en Bierum naar de Eems liep. Het water van het Uitwierdermaar liep tussen Marsum en Uitwierde naar het noorden en zwenkte vervolgens naar de Eems.

Fivel, Delf en Damsterdiep fase 2

Tussen het hoge wierdenland en het resterende veen in het zuiden daalde de bodem. Tegelijkertijd slibde de Fivelboezem langzaam dicht. In de laagte tussen wierden en veen hoopte zich water op dat niet langs natuurlijke weg kon afstromen. Om die reden heeft men vanaf het Oosterwiltwerdermaar/Garreweerstermaar een kanaal gegraven in de richting van de Eems: het oostelijke deel van de Delf. Zoals we al zagen is het niet ondenkbaar dat dit oostelijke deel van de Delf in verschillende fasen tot stand gekomen is.

Fivel, Delf en Damsterdiep fase 3

Ook ten zuiden van Loppersum ontstond wateroverlast in de lage zone tussen het wierdenland en de hogere venen. Door de daling van de bodem in dat gebied kon de Wijmers het water niet meer naar de Fivel afvoeren. Waarschijnlijk is dat de reden geweest waarom men vanaf het westelijke uiteinde van de 'oostelijke Delf' een kanaal heeft gegraven naar de natuurlijke waterloop die bij Garrelswaer in de Fivel uitkwam. Via dit nieuwe kanaal (de 'westelijke Delf') kon niet alleen het water van de Wijmers naar de Eems afstromen, maar kwam ook een verbinding tot stand tussen de Eems en de Fivel. De oostelijke en westelijke helften van de Delf liggen niet precies in elkaars verlengde: er is sprake van een minuscule knikje ter hoogte van de kruising met het Oosterwiltwerder/Garreweerstermaar.

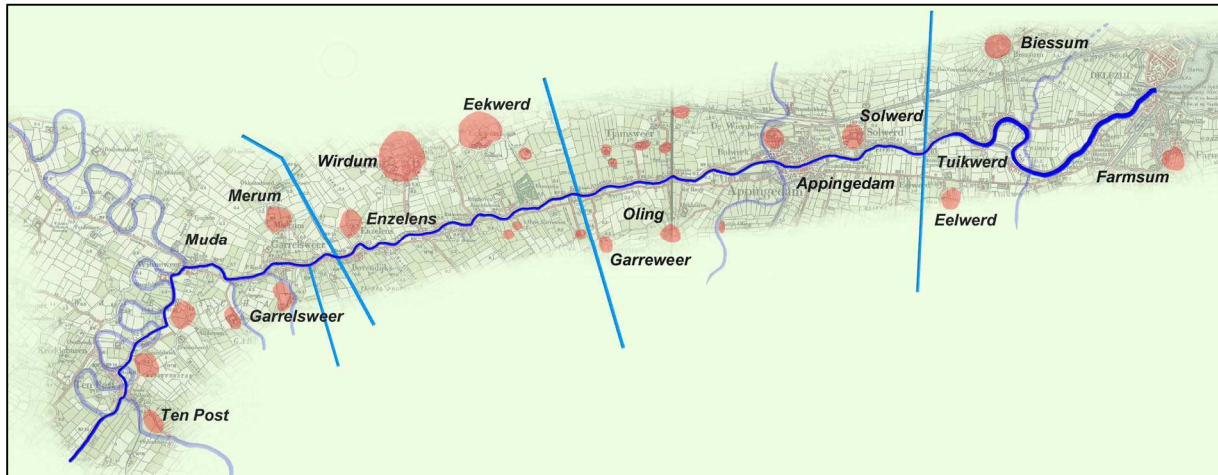
In het westelijke deel van de Delf stroomde het water naar het westen, in het oostelijke deel naar het oosten. Zolang de Fivel en Fivelboezem nog niet waren dichtgeslibd, kwamen de getijdebewegingen van twee kanten: via de Fivel uit het westen en via de Eems uit het oosten. Dat verklaart het patroon van de naar het centrum afnemende amplituden van de Delfkronkels.

Toen het dichtslibben van de Fivelboezem begon door te zetten, betekende het bestaan van de verbinding tussen Fivel en Delf dat het meeste water van de Fivel naar de Eems ging stromen. In de hele Delf werd de stroomrichting dus overwegend oostwaarts. Doordat de Fivel op deze manier een nieuwe uitweg kreeg, zal het debiet van de benedenloop van deze rivier sterk zijn verminderd, hetgeen het verdere dichtslibben van de bedding moet hebben bevorderd.

Merk op dat ook de natuurlijke waterloopjes bij Garrelswaer zijn vervangen door een nieuw kanaal: het Vismaar.

Ubbo Emmius deelt mee dat de *rivus Dammonensis* (het Damsterdiep) het water afvoert dat

oudtijds via de Fivel naar zee stroomde.²² Hij laat in het vage of hij het Damsterdiep beschouwt als een gegraven watergang of een rivier, maar merkt wel op dat deze watergang 'op vele plaatsen dezelfde bedding bewaart'. Het heeft er alle schijn van dat Ubbo geen helder beeld heeft gehad van de situatie. Dezelfde vaagheid vinden we ook bij Menso Alting.²³

Fivel, Delf en Damsterdiep fase 4

Op dit plaatje zien we het uiteindelijke resultaat. De Delf is weliswaar in een vrijwel rechte lijn gegraven, maar door het ontbreken van zijlen hebben de getijden vrij spel gehad. Door het binnen- en uitstromende water zijn de meanders ontstaan die kenmerkend zijn voor dit deel van het Damsterdiep.

De invloed van de getijden is ook merkbaar in de loop van het Oosterwijdterdermaar/Garreweerstermaar en het Uitwierdermaar/Eelwerdermaar. Langs deze maren is ook klei afgezet doordat het zeewater langs deze watergangen ongehinderd kon binnenkomen.

De zijlen aan de monding van de Delf in de Eems zijn waarschijnlijk omstreeks het jaar 1300 gebouwd.²⁴ Hierdoor werden de eerder genoemde zijlen aan de zuidzijde van de Delf 'binnenzijlen' en de Delf zelf de boezem waarop zowel de lage landen aan de zuidzijde als de hogere streken aan de noordzijde loosden.

²² Ubbo Emmius, *De Agro Frisiae inter Amasum & Lavicam flumina deque urbe Groninga in agro eodem* [...] (Groningen, 1605) 21.

²³ Menso Alting, *Descriptio secundum antiquos Agri Batavi & Frisii una cum conterminis, sive notitia Germaniae inferioris, Cis & ultra Rhenum; quà hodie est in Dicione VII-Foederatorum* (Amsterdam, 1697) en *Descriptio Frisiae inter Scaldis portum veterem & Amisiam, sue inter Sine & Emese, secundum medii aevi scriptores, quae est Pars Altera Notitiae Germaniae inferioris, Cis & ultra Rhenum; quà hodie est in Dicione VII-Foederatorum, repraesentata tabulis geographicis IX et commentario* (Amsterdam, 1701) 42-43.

²⁴ Volgens Ligtendag zijn de sluizen te Delfzijl gelegd 'in de tweede helft van de 13e eeuw, wellicht kort voor 1300' (Ligtendag, *Wolden* 197). De eerste vermelding is van 19 juni 1303 (OGD I 218).

Aanhef van het
'Wierumer Zylboek' van
1470

Afgebeeld is blz. 793 van
T835-13b (RF Hs. in folio
13b).

Delfzijl dankt zijn bestaan aan de uitwateringssluizen waardoor de binnenlanden van Fivelgo op de Eems loosden.

Dit was de plek waar een haven kon ontstaan. Van ouds was Farmsum een plaats van veel groter belang. Dit was de zetel van een dekenaat en de plek waar de Ripperda's een versterkt huis bezaten.

De transcriptie van de uitsnede luidt als volgt:

'Van den Delfzijlen ende oeren gerechticheiden ende landen daertho horende, mit oere scheppere

In Dampsterdeep, gehieten die Delff, liggen drie zijlen, van welcken die zuderste is geheten Scharmsterzijl, die middelste Slochterzijll ende die noerder Dorpzijl.

Na dessen zijlen hebben de arven unde landen die daer doer wateren off hoer water daer doer lopet hoeren name, als tho heeten sijlvesten als Scharmster zijlvesten, Slochter zijlvesten ende Dorpzijlvesten.'

De Scharmerzijl ligt aan de zuidzijde, de Slochterzijl in het midden en de Dorpsterzijl aan de noordkant. Van de Slochterzijl weten we dat deze in 1412 niet meer functioneerde en dat de opening was afgedamd.²⁵

De situatie bij het Damsterdiep is in de loop der eeuwen weliswaar ingrijpend veranderd, maar er zijn wel een paar punten te noemen die aan de hierboven beschreven ontwikkeling herinneren. Ik zal ze niet allemaal systematisch bespreken, maar enkele ervan stip ik aan en laat er ook een paar plaatjes bij zien.

²⁵ T724-47 reg.nr. 1 (1412).

Links: 'Mudaheert' in Winneweer; rechts: Vanaf de Mudestertil richting Muda

Om te beginnen is er het toponiem 'Muda', dat voortleeft in de boerderijnaam 'Mudaheert' (Rijksweg 275) te Winneweer. Zoals gezegd betekent het woord *muda* 'monding' en is hier de plaats bedoeld waar een riviertje in de Fivelbedding uitkwam. Het water op het rechter plaatje heeft dus aanvankelijk naar het westen (van ons af) gestroomd. Later is de Delf gaan dienen ter afleiding van het Fivelwater dat door het dichtslibben van de benedenloop van de rivier niet meer via Westeremden en de Fivelboezem naar zee kon stromen. Sindsdien stroomde het water bij Muda naar het oosten (naar de kijker toe).

Als ik het goed begrijp heeft bij Muda de sluis gelegen die door Menko wordt bedoeld. Deze 'Mudesterzijl' heeft dus niet gelegen in de Fivelbedding, maar tussen die natuurlijke bedding en de gegraven Delf. Nadat de zijlen bij Delfzijl waren gezet is de Mudesterzijl vervangen door een schotdeur, die in geval van nood kon worden gesloten.²⁶

Monding van het Vismaar in de Delf te Garrelsweer

Op het linkerplaatje zien we rechts van het Vismaar de Oude Wijmers (ten zuiden van het Damsterdiep) en de Loppersumer Wijmers (ten noorden ervan). Eerder heb ik ook die watergang aangewezen als een oude ontginningsloot die in de Fivel uitkwam. Geheel rechts de Wirdumermeedenweg, die ook door de Delf wordt gekruist.

²⁶ GrA T835-13b, 829.

In Groningerland dateren de oudste schriftelijke berichten over dijken uit het einde van de 12^e eeuw.

De kroniek van Wittewierum vermeldt de verwoesting van de zijk in het Vismaar bij Garrelswaer: op 28 januari 1262 braken in 'Friesland' de dijken door. Ook de houten sluis in het Vismaar brak, raakte los van haar grondvesten en ging drijven.²⁷ Het bestaan van een zijk op deze plek wijst op het bestaan van een dijk. Deze wordt trouwens al in 1248 genoemd: Menko heeft het dan over de *agger mediterraneus* die *tanquam ex invidia factus* is (de 'zuidelijke dijk' die 'als het ware uit afgunst is gemaakt').²⁸ Het is mij niet goed duidelijk wat we met die afgunst aan moeten.²⁹ Zou het kunnen zijn dat de eigenaren van de lagere gronden ten zuiden van de Delf afgunstig waren op hun burens aan de noordkant wier landerijen hoger lagen en daardoor geen last hadden van hoog water, geen dijken en zijlen nodig hadden en wier eigen water vanzelf wegliep?

Het is ook niet duidelijk wanneer de zijk aan het Vismaar is gebouwd, maar aangezien de bouw ervan moet samenhangen met de aanleg van de zuidelijke dijk langs de Delf mogen we aannemen dat dit omstreeks 1200 of wat eerder is gebeurd.

Oosterwiltwerdermaar

Deze watergang en het Garreweestermaar liggen exact in elkaars verlengde en hebben oorspronkelijk samen een ruim 6 km lange, doorlopende ontginningsloot gevormd, waarvan de eenheid is verbroken door het graven van de Delf.

Dat het tracé kronkels vertoont en – bij de kruising met Damsterdiep – enigszins verspringt, is het gevolg van de schurende werking van de getijden en latere ontwikkelingen waarover alleen gespeculeerd kan worden.

²⁷ H.P.H. Jansen en A. Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991), 408-409.

²⁸ Jansen en Janse, a.w. 372-373.

²⁹ Otto Knottnerus meent de achtergrond van Menko's opmerking wel te begrijpen (Otto Knottnerus, *Natte voeten, vette klei* 55). Volgens hem is met 'de zuidelijke dijk' hier niet de dijk aan de zuidzijde van de Delf bedoeld, maar de Graauwedijk. Deze zou de afwatering van de kloosterlanderijen van Wittewierum in zuidelijke richting hebben verhinderd. Deze redenering veronderstelt dat de Graauwedijk is gelegd na de stichting van het klooster Wittewierum en dat er lieden zijn geweest die de kloosterlingen benijdden (vanwege hun succes bij het bewerken van de grond?). Ik ben bang dat Knottnerus zich vergist. In de betreffende passage maakt Menko tweemaal melding van een *agger mediterraneus* ('zuidelijke dijk'). In het eerste geval zegt hij expliciet dat deze naast de Delf ligt (*iuxta fossatum effluxionis aquarum*, 'naast het afwateringskanaal'). Het is wel heel onwaarschijnlijk dat de in de volgende zin vermelde *agger mediterraneus* een andere dan de zuidelijke Delfdijk zou zijn..

Het Garreweestermaar vanaf de Keerweesterweg

Van het Garreweestermaar zijn grote gedeelten verdwenen, maar de watergang heeft in een rechte lijn doorgelopen tot in het Schildmeer.

De Schildweg tussen het Eemskanaal en de Graauwedijk ligt op het tracé van het voormalige Garreweestermaar

Links: het noordelijke uiteinde van het Eelwerdermaar, gezien vanaf het bedrijventerrein aan de Sikkel in Delfzijl. De huizen op de achtergrond staan aan de noordzijde van het Damsterdiep, dat op deze foto zelf niet zichtbaar is.

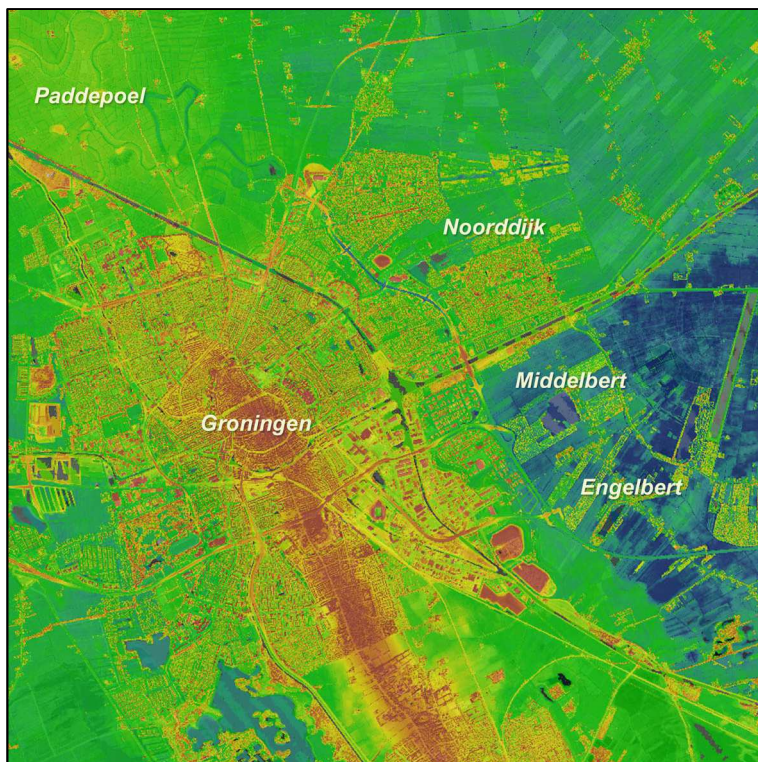
Rechts: het Damsterdiep met links de plaats waar vroeger de Eelwerderdijk heeft gelegen en op de achtergrond de brug waarover de N33 het Damsterdiep kruist.

Ook het Uitwierdermaar (ten noorden van de Delf) en het Eelwerdermaar (ten zuiden van de Delf) hebben ooit samen een doorlopende ontginningssloot gevormd die over ruim 4 km een min of meer kaarsrecht beloop had. Voor wat betreft de lichte kronkels en het verspringen van het Uitwierdermaar ten noorden van het Damsterdiep geldt hetzelfde wat hierboven over het Oosterwiltwerdermaar en Garreweestermaar is gezegd.

We hebben de Delf nu voldoende bekeken om terug te kunnen keren naar de inlating van Middelbert en Engelbert in het Scharmerzijlvest.

Van tochtsloot tot levensader: Delf en Damsterdiep tot c. 1600

- 1 Inleiding
- 2 Delf
- 3 Van Delf tot Damsterdiep**
- 4 Betekenis van het Damsterdiep
- 5 Onderhoud
- Pauze
- 6 Strijd om Damsterdiep en Delfzijl

Middelbert, Engelbert en de Paddepoel

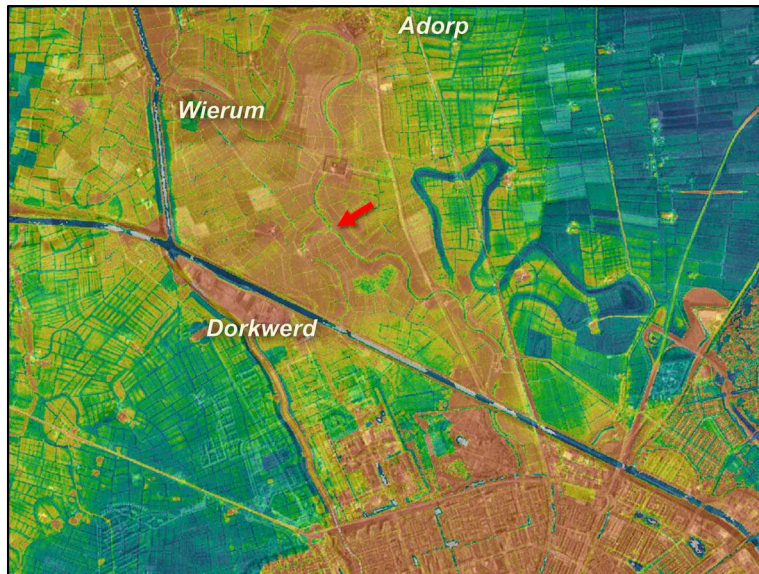
Omstreeks 1370 ondervonden de lage landen langs de Hunze grote problemen.

- De bodem in deze gebieden daalde als gevolg van de ontginningen.
- Doordat bij de Mude in de Paddepoel opslibbing plaatsvond moest het door de Hunze afgevoerde Drentse water daar als het ware door een trechter heen. Het gevolg was dat het water minder snel naar zee afstroomde en het gemiddelde waterpeil in de Hunze ter hoogte van Middelbert en Engelbert steeg.

De combinatie van deze factoren maakte de afwatering problematisch.

Tegenwoordig ligt het maaiveld in de Paddepoel op ruim 1 meter *boven* NAP, in Middelbert en Engelbert is dat 2 meter *onder* NAP. In 1370 was de situatie ongetwijfeld anders. In de

loop van de eeuwen zijn de verschillen gegroeid. Maar zeker is wel dat omstreeks het midden van de 14^e eeuw een zekere drempelwaarde werd overschreden, waardoor de twee kerspelen niet meer via de Hunze konden afwateren.

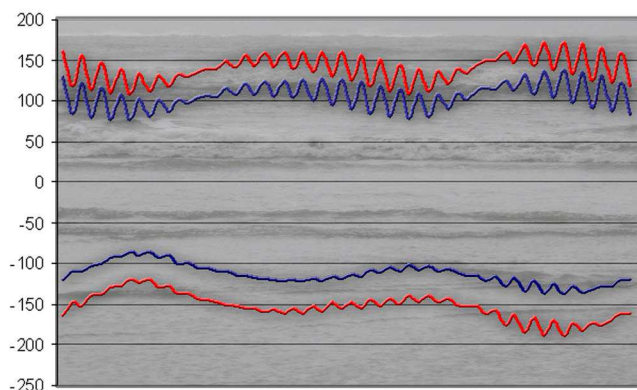
Opslibbing in de Paddepoel

Het rode pijltje wijst naar de Oude Mude: de plaats waar de Drentse A in de Hunze uitmondde.

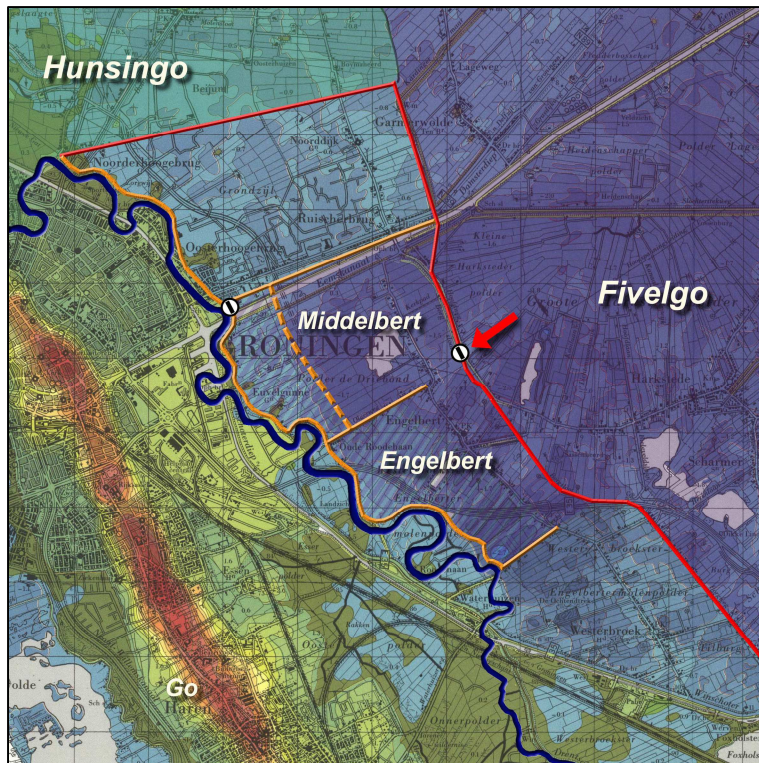
Wanneer we wat verder inzoomen worden de hoge opslibbing in de Paddepoel en de grote hoogteverschillen ten noorden van de stad Groningen nog duidelijker. Ook is goed te zien waar Drentse A en Hunze bij elkaar komen en de gemeenschappelijke benedenloop begint (de Mude).

Het plaatje maakt duidelijk dat afstroom in noordelijke richting bezwaarlijk was, vooral voor de lage landen. In deze situatie was lozing in oostelijke richting een beter alternatief.

Verwachte eb- en vloedhoogten
bij Delfzijl (rood) en Lauwersoog (blauw)
december 2011

Doordat we in Delfzijl met een inham te maken hebben, zijn de verschillen tussen eb en vloed daar groter dan aan de noordkust. De vloed loopt bij Delfzijl zo'n 50 cm hoger op dan aan de monding van de Hunze, en bij eb is de waterstand daar ongeveer 50 cm lager. Dat laatste was van grote betekenis voor de lage landen van Centraal Groningen: zij konden hun water het beste kwijt door op de Eems te lozen.

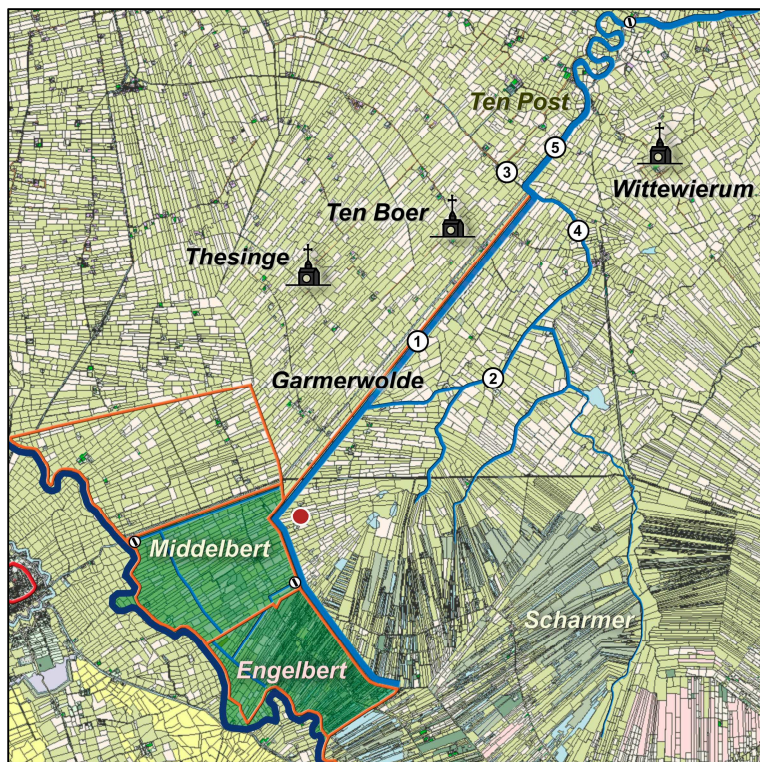

1370: Middelbert en Engelbert ingelaten in het Scharmerzijlvest

Het pijltje wijst naar de plaats van de *Stertebolabalka*, een brug over de Borgsloot.

De afwatering in oostelijke richting geschiedde door een klein gaatje (1,5 voet in het vierkant) te maken in de Borgwal bij *Stertebolabalka*.

Hoe het water precies naar de Delf liep is niet helemaal duidelijk. In de akte van 1370 staat dat het eerst naar *Hoytekamahem* liep en dan naar de *Weterlesne*.

Van Stertebolabalka tot Muda

De rode stip geeft de vermoedelijke plaats aan van Hoytekamahem. De watergang die vanaf die plaats langs de Grasdijk in noordoostelijke richting loopt (1) is niet het Damsterdiep. Dat kanaal is pas in 1424 gegraven en ligt even ten noorden van de hier getekende watergang, die in een oude tekst wordt aangeduid als 'Damstervaart'. Ten zuiden van de Damstervaart volgde de Kleisloot (2) zijn kronkelende loop. Bij het huidige Oosterdijkshorn (3) kwam de Damstervaart uit in de *Weterlesne* (Lustigemaar) (4). Via de 'Ten Postertocht' (5), later onderdeel van het Damsterdiep, liep het water naar Ten Post, waar het in de Fivel uitkwam.

Onlangs zijn bij de aanleg van Meerstad bij Ruischerbrug sporen gevonden van een middeleeuws steenhuis. Ik denk dat het hier gaat om het in de akte van 1370 genoemde Hoytekamahem. De plek is op het voorgaande plaatje aangegeven met een rode stip.

Tussen Stertebolabalka en Hoytekamahem moesten Middelbert en Engelbert voor het onderhoud van de Borgsloot zorgen. Vanaf Hoytekamahem tot aan de *Weterlesne* moesten ze dat samen met de aangelanden doen. 'Weterlesne' (Fries *wetter* = water, *lesa* = lozen) is een *appellatief* en betekent eenvoudig 'waterlozing'. In dit geval wordt hiermee het Lustigemaar bedoeld. Op een schetskaart van Beckeringh komt een deel van dat maar – dat door hem verder *Lussingemaar* wordt genoemd – voor onder naam *Waterleusing*.³⁰

Hoe het water vanaf Hoytekamahem naar het Lustigemaar stroomde is niet helemaal zeker. Het kan zijn dat het langs de zuidelijke sloot langs de Grasdijk liep, een kleine 300 meter ten zuiden van het latere Damsterdiep, maar het is ook mogelijk dat het een eindje deze sloot volgde (tot aan de huidige waterzuivering bij Garmerwolde) en dan via een natuurlijke watergang in de Kleisloot terechtkwam die bij Blokum in het Lustigemaar uitmondde.

In een akte van 1419 – dat wil zeggen: vóórdat het Damsterdiep is gegraven – wordt gerept over een watergang die 'Damstervaart' heet; in een latere oorkonde, wanneer het Damsterdiep al wel is gegraven, heet diezelfde watergang 'Damstermaar'.³¹ Voor de identificatie van die waterloop geldt dezelfde onzekerheid als voor die van de waterlossing van Middelbert en Engelbert. Ik heb de neiging om toch vooral aan de sloot langs de Grasdijk te denken.

Vanaf het Lustigemaar – je kunt ook zeggen: vanaf Oosterdijkshorn – stroomde het water van het Scharmerzijlvest en dat van de beide Gorechter kerspelen door de voormalige ontginningsloot die ik eerder 'Ten Postertocht' heb genoemd, naar Ten Post. Vanaf die plaats volgde het de kronkelende bedding van de Fivel tot aan Muda, waar zich – zoals Menko meedeelt – vanaf 1192 een zijl bevond. Waarschijnlijk is deze na de bouw van de buitenzijlen bij Delfzijl vervangen door een schotdeur.

Op het kaartje zijn de kloosters van Thesinge, Ten Boer en Wittewierum aangegeven. De abten van Thesinge en Ten Boer, die in de 15^e eeuw zijn samengevoegd, zijn altijd de baas geweest van het Scharmerzijlvest, de abt van Wittewierum was de 'opperschepper' van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen.

Opmerkelijk is de rol van de abt van Thesinge. Vanouds was deze de belangrijkste man van het tot het Winsumerzijlvest behorende Vierendeel (het Fivelgoër Woldland tussen het Kardingermaar en de Buursterzuidwending). Na de samenvoeging van de kloosters Thesinge en Ten Boer (omstreeks 1470) behield hij deze functie, maar kreeg er ook de taak bij die de abt van Ten Boer van oudsher vervulde: die van voorzitter van het Scharmerzijlvest. De abt van Thesinge was sindsdien een echte spilfiguur in het Ommelander waterstaatswezen.

De hier afgebeelde situatie heeft niet zo lang geduurd: een jaar of 50. De stadshamrikken ondervonden dezelfde problemen als Engelbert en Middelbert; in 1424 volgden de Groningers het voorbeeld van de Gorechter kerspelen en vroegen (en kregen) toestemming voor de inlating van het Oosterhamrik in het Scharmerzijlvest.

³⁰ GrA T817-1410.

³¹ GrA T1357-559 (1419) en T1357-92 nr. 2 (1469).

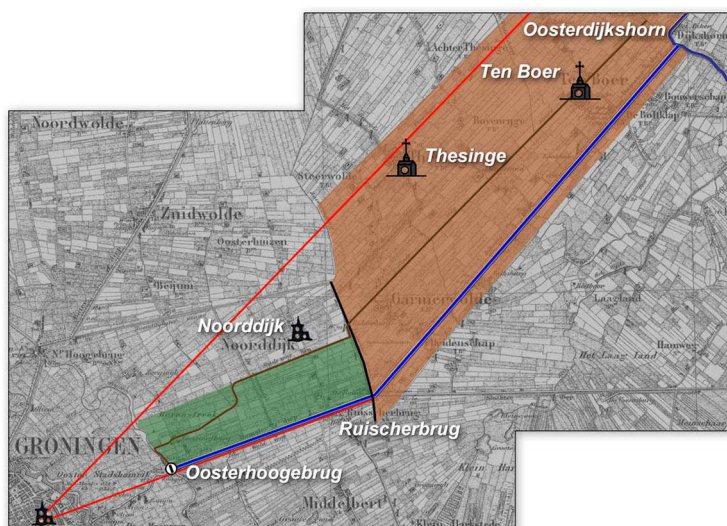

‘Inlatingsakte’ voor het Groninger Oosterhamrik (1424)

De inlating van het Groninger Oosterhamrik in het Scharmerzylvest was een waterstaatshistorische gebeurtenis van de eerste orde, maar de akte die ervan is opgemaakt (GrA T708-499) ziet er niet erg spannend uit.

Eén van de voorwaarden die bij de inlating van het Oosterhamrik werden gesteld was, dat de Groningers een nieuw kanaal moesten graven vanaf Oosterhoogebrug naar het Lustigemaar (Oosterdijkshorn).

De akte vermeldt allerlei interessante dingen. Daardoor weten we dat de Oosterhoogebrug en de Ruischerbrug zijn gebouwd in samenhang met het graven van het nieuwe kanaal. Duidelijk is ook dat het nieuwe kanaal niet alleen diende om overtollig water te lozen, maar dat het ook de bedoeling was dat het als scheepvaartkanaal ging dienen. Daarop wijzen de maten van de dij die de Groningers bij Oosterhoogebrug moesten leggen. Er moesten twee ebdeuren komen van 16 voet (4,80 meter) wijd. Met ‘ebdeuren’ worden naar binnen draaiende deuren bedoeld, die vanzelf sloten wanneer het binnenwater hoger stond dan het buitenwater. Ze dienden dus om water vast te houden. Dit kon nodig zijn om te voorkomen dat in tijden van droogte watergangen onbevaarbaar werden of een gebrek aan drinkwater zou ontstaan. Wanneer men deze deuren in open toestand met touwen of kettingen fixeerde, kon het water worden geloosd. Wanneer er vanuit Drenthe echter zoveel water kwam dat het Scharmerzylvest er last van zou kunnen krijgen, moesten de deuren worden losgezet, zodat ze zich vanzelf zouden sluiten.

De constructie van het Damsterdiep (1424)

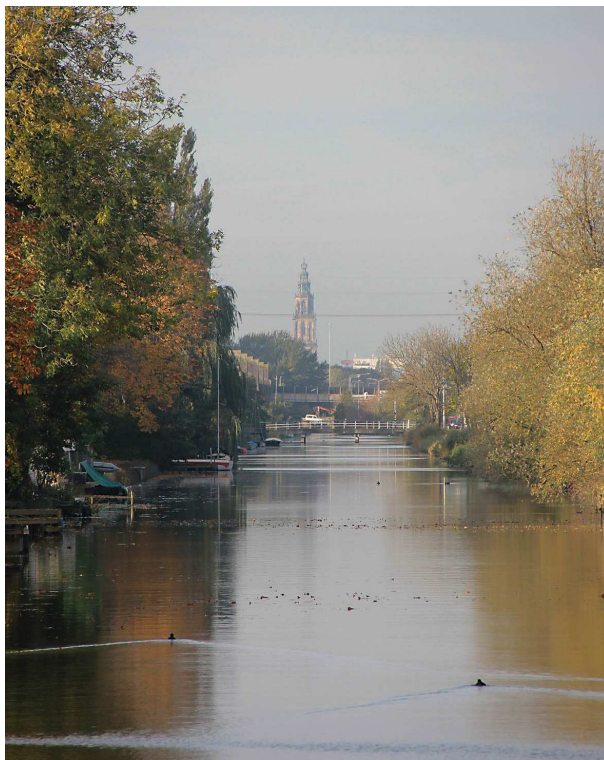
Zoals gezegd moest bij Oosterhoogebrug een sluis worden gebouwd om bij calamiteiten het gebied van het Scharmerzijlvest tegen het Drentse water te beschermen.

Het tracé tussen Oosterhoogebrug en de Borg bij Ruischerbrug volgt de percelingsstructuur van het zuidelijke deel van Noorddijk (het groene gebied), het stuk tussen de Borg en (Ooster)Dijkshorn past in de kavelstructuur van het Vierendeel (bruin).

De oriëntatie van de verkaveling van het Vierendeel wekt de indruk samen te hangen met een ontginningsloot die vanuit de omgeving van Hemert (niet op het kaartje) in zuidwestelijke richting is gegraven. Het klooster Thesinge ligt op een lijn die daaraan parallel loopt. Dat deze lijn op de Sint Maartenskerk te Groningen lijkt te zijn geraaid is waarschijnlijk toeval.

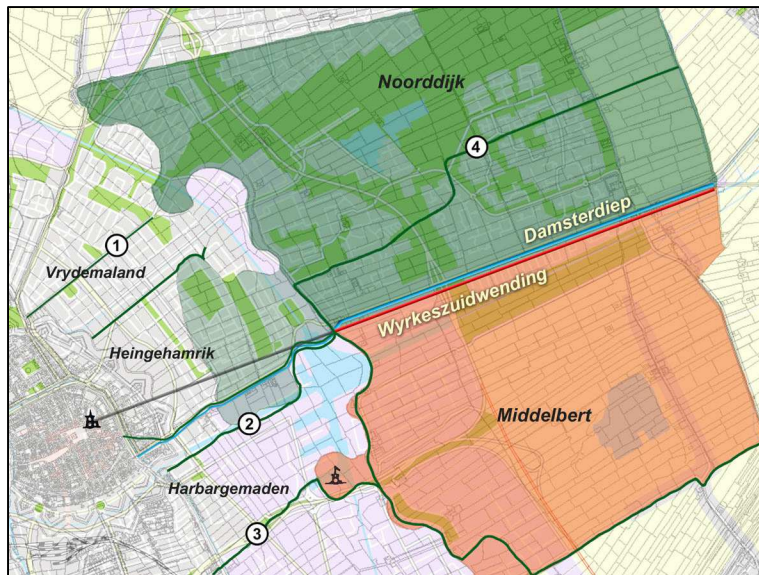
De Borg (de grens tussen het Gorecht en Fivelgo) is op het plaatje aangegeven met een zwarte lijn. De Stadsweg en Buursterzuidwending (grens tussen het Winsumerzijlvest en het Scharmerzijlvest) is aangegeven met een dunne bruine lijn.

Beide panden van het nieuwe diep liggen op korte afstand ten noorden van oudere watergangen en –keringen. Binnen de prefectuur was daar de Woldweg (de oude *Wyrkeszuidwending*, de grens tussen Noorddijk en Middelbert), buiten de prefectuur de Grasdijk met de waterlossing van Middelbert en Engelbert.

Damsterdiep vanaf Ruischerbrug

Het is niet juist om te zeggen dat het Damsterdiep op de Martinitoren is geraaid, ook al heeft het daar veel van weg!

Het Damsterdiep en de grens tussen Noorddijk en Middelbert

Het nieuwe kanaal werd c. 30 meter ten noorden van de kerspelgrens tussen Noorddijk en Middelbert gelegd.

De nummertjes geven enkele oude wegen aan:

1. Vrydemaweg
2. Hereburezuidwending (wordt met de Vrydemaweg genoemd in een akte uit 1258)
3. Groenedijk naar kasteel Gronenberg
4. Stadsweg

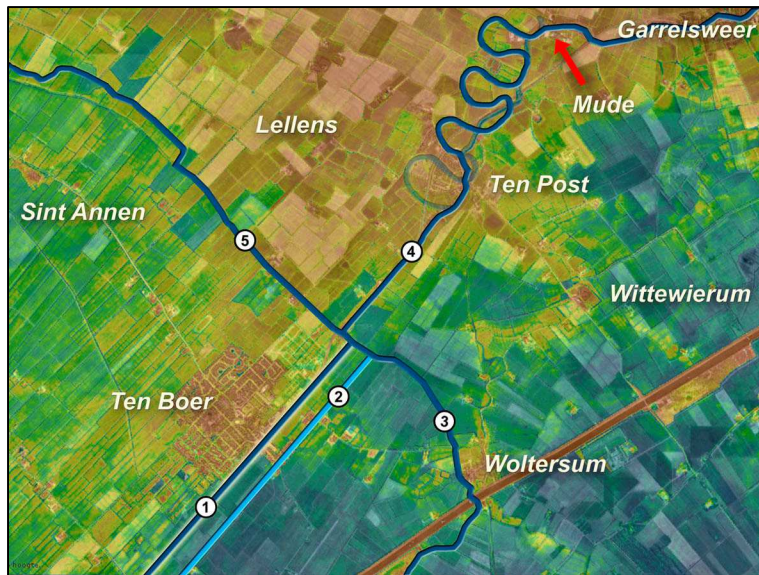

De Woldweg in Ruischerbrug

Deze op de Sint Maarten in Groningen geraaide weg is de kerspelgrens tussen Middelbert (links) en Noorddijk (rechts). Deze lijn is bepalend geweest voor de inrichting van het land en ook voor de loop van het Damsterdiep.

Overigens bezorgde het nieuwe kanaal ook Engelbert en Middelbert een betere afwatering. Die hoefden nu geen gebruik meer te maken van de Borgsloot en de parallelsloot langs de Grasdijk. De watergang die in 1419 nog Damstervaart heette, wordt in 1469 'het oude Damstermaar' genoemd.

Het nieuwe, ruim 10 km lange Damsterdiep – dat naar degenen die het aanlegden 'Groningerdiep' werd genoemd – kwam uit op een punt dat zo'n 200 meter ten noorden ligt van de plek waar de waterlossing van Middelbert en Engelbert, Harkstede en Heidenschap (de 'Damstervaart') in het Lustigemaar uitkwam.

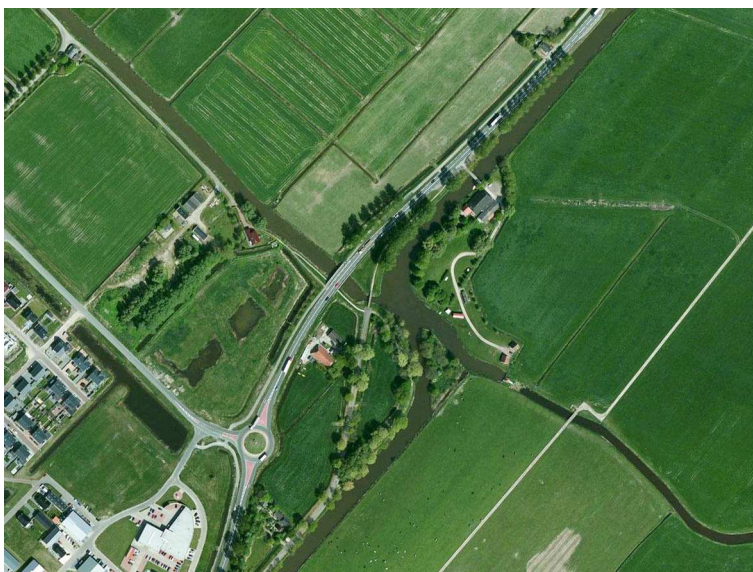
Damsterdiep en Lustigemaar

1. Damsterdiep
2. 'Damstervaart'
3. Lustigemaar
4. 'Ten Postertocht'
5. Westerwijtwedermaar

Volgens de Damster schoolmeester H.P. Steenhuis liep het Lustigemaar oorspronkelijk verder in noordwestelijke richting (Westerwijtwedermaar). Ook Kooper achtte dit 'voor een vroege periode' niet onwaarschijnlijk.³² Maar als we een 16^e-eeuwse oorkonde mogen geloven is het Westerwijtwedermaar ooit gegraven om het water uit de lage streek tussen het Centrale Woldland (later Wolddijk) en de westelijke oeverwal van de Fivel naar Oosterdijkshorn af te leiden.³³

We zagen al eerder dat het Groninger water, samen met dat van de rest van het Scharmerzijlvest, dat door het Lustigemaar werd aangevoerd, via de 'Ten Postertocht' naar Ten Post werd geleid. Vanaf Ten Post volgde het 't Fivelbed tot aan Muda (de plaats waar de Delf richting Eems aftakte).

Op het bovenstaande kaartje is de voormalige bedding van de Fivel herkenbaar als een gekromde hoge rug, vooral tussen Woltersum en Ten Post.

Bij Oosterdijkshorn

In de inlatingsakte van 1424 wordt bepaald dat de Groningers hun nieuwe kanaal moesten graven tot aan Oosterdijkshorn.

³² Kooper, *Waterstaatsverleden*, 39.

³³ GrA T2043-24 fol. 26-27v (1529). Een aparte studie over dit onderwerp is in voorbereiding.

Monding van het Lustigemaar in het Damsterdiep

Via het Lustigemaar loosde het Scharmerzijlvest (met Middelbert en Engelbert) reeds op de Ten Postertocht, nu kwam daar via het 'Nieuwediep' of 'Groningerdiep' het water van het Groninger Oosterhamrik bij.

Stroomafwaarts van deze plek moesten de Groningers een bijdrage leveren aan het onderhoudswerk dat ook al door anderen werd verricht. Vanaf Oosterdijkshorn werkten ze samen met het Scharmerzijlvest en vanaf Ten Post deed ook het Slochterzijlvest mee, dat via de Ten Poster Ae op de Fivelbedding loosde. Vanaf Muda was het zwaan-kleef-aan', bij elk lozingspunt kwamen er andere gebieden bij die de watergang moesten onderhouden naar rato van hun omvang.³⁴

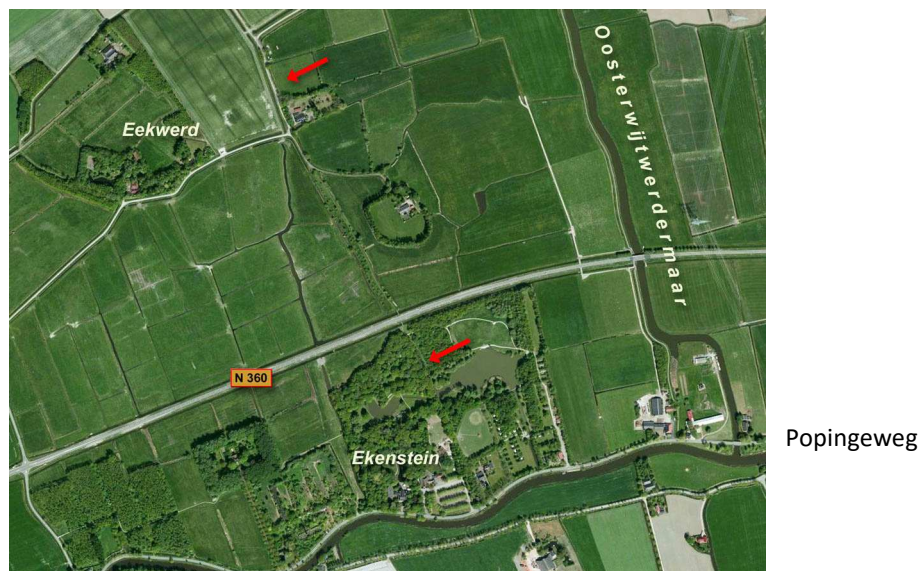

Het Damsterdiep en de monding van de Ten Poster Ae in Ten Post

De Ten Poster Ae bracht het water van de Slochter Ae op het Damsterdiep, dat vanaf deze plek mede door het Slochterzijlvest moest worden onderhouden.

³⁴ Zie hiervoor GrA T708-273, Stukken betreffende het uitdiepen van het Damsterdiep.

De Groningers hoefden niet helemaal tot aan Delfzijl te graven. Ze waren verplicht aan het onderhoud mee te doen tot aan de Poppingeweg. Deze weg bestaat nog steeds. Het zuidelijke deel ervan ligt in het bos bij Ekenstein. Even ten noorden van het Damsterdiep kruist hij de N360.³⁵ Een deel van de oude Poppingeweg heet nu Bolhuislaan; de onverharde voortzetting ervan heet 'Gerichtsweg', kruist de spoorbaan ten noorden van Eekwerd en komt bij het Eenumermaar uit.³⁶

Volgens een bron uit c. 1600 diende de Poppingeweg de Zandtsters en anderen tot 'uitvaart'. Met de anderen moeten de inwoners van Eenum, Leermens en Oosterwiltwerd zijn bedoeld, die net zoals die van 't Zandt via deze weg op de Stadsweg konden komen, die ten zuiden van de Delf liep. Volgens de genoemde bron waren toen nog de sporen van een brug zichtbaar.

'De van stadthamricken graven mede hen an Poppingehuis off Poppingewech, welcke wech is gelegen an die westzijde van salige Christoffer Ripperda huis, streckende ant diep daer bij oldes een tille over het diep heeft gewest, geheten Poppingetil, daer die Sansters end ander caspelen hoer uitvaert hebben over gehat, alwaer wij noch holt ende palen gevonden hebben int opgraven des dieps oder delfs.'³⁷

De Trekweg aan de noordzijde van het Damsterdiep is pas halverwege de 17^e eeuw aangelegd.

Hierna volgen een paar plaatjes van de Poppingeweg.

³⁵ Op GPS 53.320904, 6.806918.

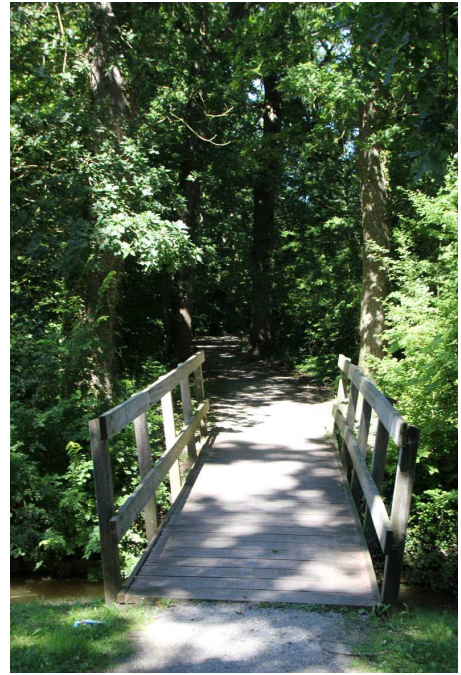
³⁶ Op GPS 53.335223, 6.794636.

³⁷ GrA T708-273.

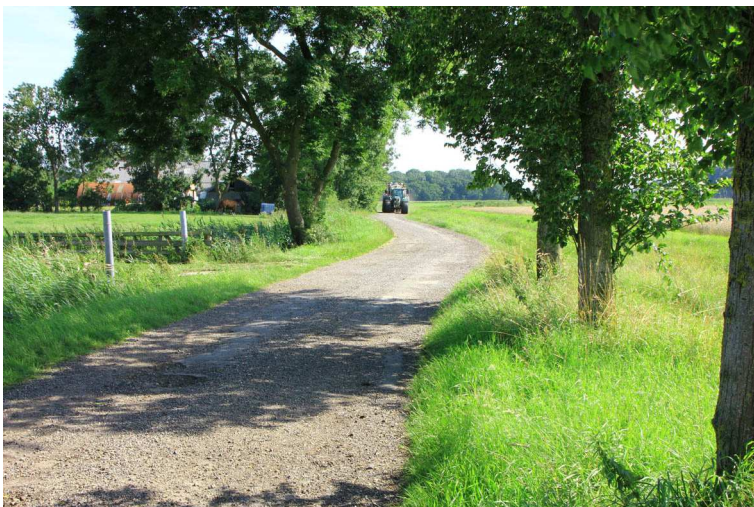

Popingeweg

Links het zuidelijke uiteinde (of begin) aan het Damsterdiep bij Ekenstein, rechts voetbruggetje in het bos van Ekenstein

Links: De Poppingeweg kruist de N360
Rechts: Poppingeweg tussen de N360 en de Bolhuislaan

Bolhuislaan

Gerichtsweg

Links: de Gerichtsweg vormde de grens tussen het Gericht van Loppersum en Wirdum (links) en dat van het Wijtwerderrecht (Oosterwijtwerd, Jukwerd en Krewerd) (rechts). Het noordelijke stuk, tussen de spoorbaan en het Eenumermaar, lag in de rechtstoel van 't Zandtsterrecht.

Rechts: bij het noordelijk uiteinde van de Gerichtsweg. Op de achtergrond de Lippingeheerd aan de Oosterwijtwerderweg. Ook de kerktoeren van Eenum is nog net zichtbaar.

De vraag is nu: waarom moesten de Groningers niet tot Delfzijl meegraven, maar mochten ze stoppen bij Poppingehuis?

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat ter hoogte van de plaats waar de Delf het Oosterwijtwerdermaar/Garreweerstermaar kruiste de scheiding is geweest tussen het westelijke en oostelijke deel van de Delf. Ten westen en oosten van die kruising vertoont het Damsterdiep de geringste kronkels en hier maakt het ook een nauwelijks merkbaar knikje van een paar graden. Het feit dat de Delf in oorsprong uit twee los van elkaar gegraven kanalen is ontstaan, kan hebben meegespeeld bij het vaststellen van de 'panden' waarin het latere Damsterdiep ten behoeve van het onderhoud is verdeeld.

In 1434 volgde het Groninger Westerstadshamrik het voorbeeld van het Oosterhamrik.

De originele inlatingsakte is niet bewaard gebleven. De oudste tekst bevindt zich in een *vidimus* van 24 februari 1629. Die tekst is daarna ingeschreven in een 18^e-eeuws register.

In dit verband is deze tekst vooral van belang vanwege een passage die lang onopgemerkt is gebleven:

'Item de summe der gelde ende dat voerschot, dat de buren ende arffnoeten van der Wester Hemmercke nu gegeven ende betaelt hebben voer desse wateringe den Abbet ende den Zylvesten van Schermester Zylvestene, dat sal wesen ende komen tot behoef der mene Zylvesten vorscreven, als to den Delff mede to graven ende toe depen **off ene andere nye wateringe mede to maken**, daer den Zylvestene best gelegen is; ende gevallet, dat men ene nye wateringe leghede ende makede an jeniger syd an Dutmaer Rengers, provest to Fermsum, off syne erffgenamen lande, dat heft he myt vryen willen overgeven voer hem ende syne erffgenamen, omme dat gemene orbaer der Zylvestene, sunder jenich ghelt ofte gued daer van to nemen to ewygen dagen; ende wy Borgemesteren ende Raedt van Groningen ende gemeene buren ende arffnoten van der Wester Hemmercke, loven der vorscreven Zylvesten

myt gonste ende myt rade bystandich ende behulpelick toe wesen, umme dat deep ende wateringe toe richten ende toe verbeteren, by syden Oldersum hen to leyden, nha onser vermoegen.'

De inlating van het Westerhamrik in
het Scharmerzijlvest (1434)

GrA 708-59 en 63.

Dus: het geld dat het Groninger Westerhamrik voor de inlating aan het Zijlvest heeft betaald, zal worden gebruikt om het Damsterdiep te verbeteren. Wanneer men besluit een nieuwe watergang te graven langs het land van Dutmar Rengers die zijn land daartoe om niet ter beschikking stelt, zullen burgemeesters en raad een gunstige houding ten aanzien van dat project aannemen en met raad en daad daaraan bijdragen.

Dit moet slaan op het afsnijden van de resterende Fivelkronkels bij Oldersum, tussen Ten Post en Muda. Dit kanaalvak wordt in het Werumer Zijlboek van c. 1470 aangeduid als het Nieuwediep of *Nijediep*.

Oldersum in 2015

Op en nabij een in de jaren 1880-1890 afgegraven wierde ten noordoosten van Ten Post heeft het steenhuis Oldersum gestaan. In de kroniek van Bloemhof wordt in 1267 ene Tammo, *pugil de Aldesum* genoemd, een kampvechter die een belangrijke rechterlijke functionaris moet zijn geweest. In 1317 wordt een Fivelgoër redger met de naam Dodeco *de Aldersum* genoemd. De eerste en enige vermelding van een 'stenhuis to Aldersum' staat in de kroniek van Sicke Benninghe van rond 1400. Volgens hem stond het steenhuis tussen Ten Post en Muda (Winneweer).

Een klein boerderijtje ten zuidoosten van de voormalige wierde heet tegenwoordig Oldersum, maar het is erg onwaarschijnlijk dat hier het steenhuis van Dutmar Rengers heeft gestaan. Ten zuiden van de afgegraven wierde staat nog altijd de boerderij Fraaimaheerd, die omringd wordt door aanzienlijke grachten. Die plek komt veel meer meer in aanmerking als locatie van het oude steenhuis. De Fraaimaheerd heette vroeger Frailmaheerd of Fraylemahuis en is eigendom geweest van het Klooster Bloemhof uit Wittewierum. Mogelijk is dit dezelfde heerd als het 'Eltken steenhus ofte heert' dat in de 15e eeuw wordt genoemd en in de Oldersumer Eed van het Eesterrecht lag. Na de 15e eeuw is er geen sprake meer van een steenhuis.

De Rengersen bezaten hier veel grond – is het toeval dat de Fraeylemaborg in Slochteren ook in bezit van deze familie was? – maar onderzoek daarnaar heb ik niet gedaan.

Zoals gezegd is de wierde tussen 1880 en 1890 afgegraven. In de jaren 1950 werd de Rijksweg (de latere N360) dwars door de wierde aangelegd.

Het 'Nijediep' tussen Ten Post en Muda

De twee rode vaantjes geven het begin en einde aan van het kanaalvak, waarvan de afzonderlijke panden in het Werumer Zijlboek zijn beschreven.

Het *Nijediep* (gemarkeerd met lichte parallellijntjes) is omstreeks 1437 gegraven om de kronkels 3-7 af te snijden.

Al eerder waren bij Ten Post de kronkels 1 en 2 afgesneden. De haakse bocht ten noorden van de Fraimaheerd was nodig om de wierde van Oldersum te rondten. Deze tot onder het maaiveld afgegraven wierde is op dit plaatje herkenbaar als een wat donkerder rondje.

In het zogenaamde 'Wierumer zijlboek', een verzameling teksten over de organisatie van de waterhuishouding van – vooral – Duurswold, staat een lijstje met de resultaten van de opmeting van 'dat deep' tussen Muda en Ten Post.³⁸ Het staatje is op een onbekend tijdstip opgemaakt met het doel precies vast te stellen hoeveel roeden – een roede is ongeveer 4

³⁸ GrA T835-13b, pp. 793-858; het hier bedoelde lijstje staat op p. 801.

meter lang – van het kanaal en de bijbehorende kaden de twee betrokken zijlvestenijen – het Scharmerzijlvest en het Slochterzijlvest – moesten onderhouden.

Jammer genoeg is juist de passage over de verdeling van de lasten niet helemaal duidelijk. Ook jammer is dat een datum ontbreekt. Een van de teksten in het Wierumer Zijlboek dateert uit 1470, maar het is niet duidelijk of deze datum alleen voor de tekst geldt waarin die datum staat, of dat de hele verzameling uit die tijd dateert. Even onzeker zijn we over de interpretatie van het begrip ‘Nieuwediep’ (*dat nije deep*) dat in het staatje voorkomt. Het kán zijn dat het kanaal ten tijde van het opmaken van de tekst nieuw was, maar zekerheid daarover is er niet.

Duidelijk is echter wel dat het hier gaat om de realisatie van een plan waarvan reeds in 1434, bij de inlating van het Groninger Westerhamrik, melding werd gemaakt. We zagen dat zojuist. Het kan bovendien zijn dat een regeling die in 1439 werd getroffen om de onderhoudslasten van de til en schotdeur bij Muda over het Slochterzijlvest en het Scharmerzijlvest te verdelen, iets te maken heeft met de aanleg van het Nieuwediep.³⁹ Op grond daarvan kan men voor het graven van het Nieuwediep denken aan het jaar 1437 of daaromtrent.

Wanneer je de roetallen in het lijstje narekent blijkt het als ‘Nieuwediep’ betitelde kanaalvak een kleine 80% te beslaan van het Damsterdiep tussen Muda en Ten Post: 375 van de in totaal 475 roeden. Als je vervolgens de gevonden gegevens op de kaart uitzet wordt duidelijk waarom men dit nieuwe kanaal heeft gegraven: om enkele grote kronkels af te snijden waarmee de Fivel zich tussen Ten Post en Winneweer door het land slingerde.

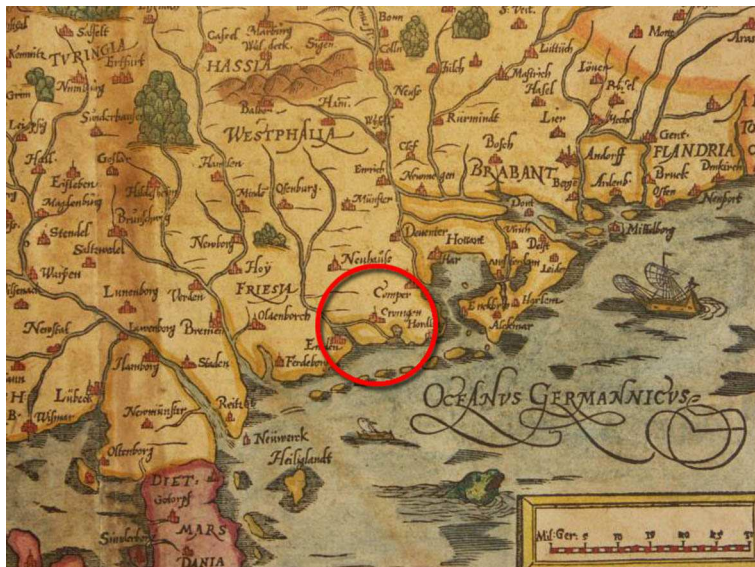
Fivelkronkel tussen Ten Post en Winneweer

We kijken vanaf de N360 naar het westen. Wat we hier zien is de Fivelbedding tussen de kronkels 4 (links) en 5 (rechts).

³⁹ Drents Archief, Collectie Gratama inv.nr. 143 (T583-143).

Van tochtsloot tot levensader: Delf en Damsterdiep tot c. 1600

- 1 Inleiding
- 2 Delf
- 3 Van Delf tot Damsterdiep
- 4 Betekenis van het Damsterdiep**
- 5 Onderhoud
- Pauze
- 6 Strijd om Damsterdiep en Delfzijl

Reitdiep en Damsterdiep op de kaart van Sebastianus Munsterus (1489-1522)

Het graven van het Damsterdiep heeft ingrijpende economische en politieke gevolgen gehad. Het opende voor de Groningers de weg naar de Eemsmond en de mogelijkheid om hun stapelrecht uit te breiden over Fivelgo en het Oldambt. Dat betekent dat ze ook daar de regel probeerden in te voeren dat handel alleen op de Groninger markt mocht plaatsvinden. Het stapelrecht is een uiterst ingewikkelde aangelegenheid. Een genuanceerd verhaal daarover vindt men in *Groningen, een stad apart*. Het gevolg van de Groningse inspanningen was dat Delfzijl zich ontwikkelde tot een voorhaven van Groningen.

Maar aan de Eems stuitte de Groningers op de Hamburgse invloedssfeer. De grote hanzestad had zich meester gemaakt van Emden om vanuit dat steunpunt de zeerovers te bestrijden die hun thuisbases in de Oostfriese havens hadden.

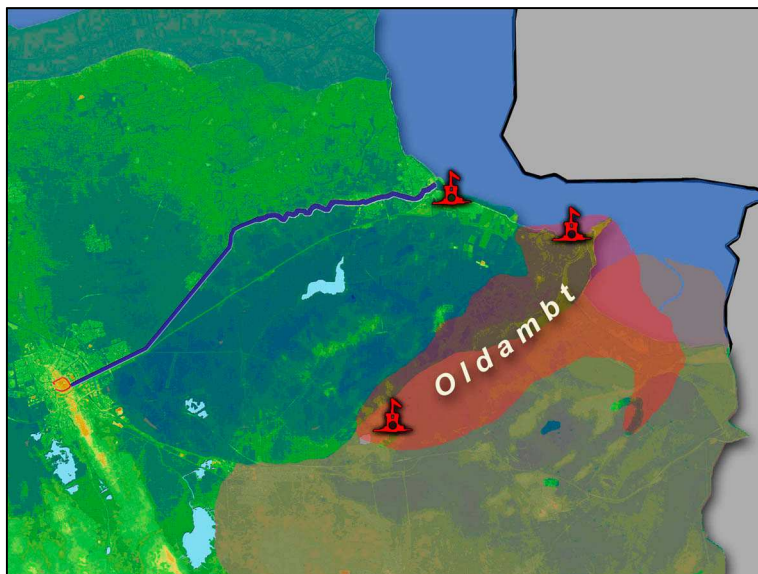
Op het kaartje van Sebastianus Munsterus – dat voor ons gevoel op zijn kop staat – zien we Groningen liggen tussen zijn twee uitgangen naar zee: het Reitdiep naar het westen en het Damsterdiep naar het oosten.

Zegel van de stad Hamburg

Aan de Eems kregen de Groningers ook te maken met de lokale hoofdelingen. Dezen, de Ripperda's van Farmsum en de Houwerda's van Termunten, waren benauwd voor de invloed van de stad Groningen en kozen de kant van Hamburg.

In 1434 sloten Groningen en Hamburg een voorlopige vrede, die weldra definitief werd. Hayo en Bolo Ripperda in Farmsum schikten zich naar de eisen van Groningen. De stad kreeg hun borg in handen en controleerde van daaruit Delfzijl, de uitgang naar zee.

Groningen en de Eemsmond

Door het graven van het Damsterdiep was er niet alleen een goede vaarverbinding tot stand gekomen tussen Groningen en Fivelgo. Ook het Oldambt, dat tot dusver erg geïsoleerd was geweest en – net als Fivelgo – op het oosten was georiënteerd, kwam nu binnen de invloedssfeer van Groningen.

In het Oldambt zijn, net zoals in de andere Friese landen, de overheidsfuncties vroeger

‘rondgegaan’ over de gerechtigde heerden. De ‘gewone’ Oldambtster hoofdelingen hadden het echter moeten afleggen tegen de Houwerda’s van Termunten en de Gockinga’s van Zuidbroek, die als kleine vorsten over het Oldambt heersten.

Nadat Groningen in Farmsum vaste voet aan de grond had gekregen, voelden Gockinga en Houwerda zich bedreigd, maar ze wilden hun machtspositie niet zomaar opgeven. Daarop veroverde een Groningse strijdbende in 1438 de borg van Houwerda in Termunten. Nadat Eppo Gockinga in 1444 was overleden, maakte de stad zich ook van zijn rechten meester.

In het begin van de 16e eeuw schreef Sicke Benninge:

‘Dat Oldeampt wonnen de Groningers mitten sweerde in’ en ‘besetten dat mit eenen casteleyn en setten daer een casteleyns huys, daer dat heele Oldeampt uyt berichtet wort’.

De kroniekschrijver doelde hiermee op het feit dat Groningen het verzet van de hoofdelingen met geweld heeft gebroken en de overheidsrechten over het Oldambt aan zich heeft getrokken.

Maar daarmee is niet het hele verhaal verteld. Groningen brak weliswaar de macht van de leidende hoofdelingen met geweld, maar de stad ging niet meteen de baas spelen over het Oldambt. Integendeel, ze wilde de oude verhoudingen binnen het Oldambt herstellen en tegelijk op de achtergrond de regie gaan voeren. Zo ontstond de latere ‘stadsjurisdictie’ Oldambt, qua status vergelijkbaar met die van het Gorecht.⁴⁰

De betekenis van het Damsterdiep en de haven van Delfzijl voor de economie van de stad Groningen was enorm. Er zijn geen gegevens over de hoeveelheden goederen die via deze vaarweg werden in- en uitgevoerd, maar de verwoede strijd die rond 1500 om Appingedam, Delfzijl en het Damsterdiep is gevoerd, wijst op de grote betekenis van dit gebied binnen de regio. Niet voor niets liet graaf Edzard van Oost-Friesland in Delfzijl ook een sterk blokhuis bouwen, dat pas na 1536 werd afgebroken. Een deel van de vrijgekomen bakstenen is gebruikt voor een verbouwing van de Fraeylemaborg in Slochteren.⁴¹

Ook de grote inzet waarmee het Groninger stadsbestuur halverwege de 16^e eeuw de strijd aanbond met Emden over de vrije vaart op de Eems maakt duidelijk dat het Damsterdiep voor Groningen van groot belang was. Via deze route werden boter en kaas geëxporteerd en kwam hout vanuit Westfalen en graan vanuit het Oostzeegebied naar Groningen.⁴²

Het is dan ook geen wonder dat de route via het Damsterdiep en Delfzijl ten tijde van de opstand tegen de koning van Spanje van strategisch belang was.

⁴⁰ Meer over dit onderwerp in *Groningen, een stad apart*, 68-70.

⁴¹ Zie Stadsrekening over 1540-1541 (GrA T2100-7.3 fol. 44-45).

⁴² Ook over dit thema vindt men meer in *Groningen, een stad apart* (‘Groningen en de voorbijvaart van Emden. Hoe Groningen een voorrecht en Nederland de Eems verloor’) 399-515.

Van tochtsloot tot levensader: Delf en Damsterdiep tot c. 1600

- 1 Inleiding
- 2 Delf
- 3 Van Delf tot Damsterdiep
- 4 Betekenis van het Damsterdiep
- 5 Onderhoud**
- Pauze
- 6 Strijd om Damsterdiep en Delfzijl

Een verklaring uit 1462

GrA T2100-208: De redschappen (rechtstoelen) langs het Damsterdiep leggen een verklaring af over het onderhoud van het Damsterdiep, 21 april 1462.

Dit stuk bevat de vermoedelijk oudste vermelding van de naam Damsterdiep (*Damsater deepp*). Het kanaal wordt in het Werumer Zijlboek nog 'Groningerdiep' genoemd.

Het regest (korte samenvatting) luidt als volgt:

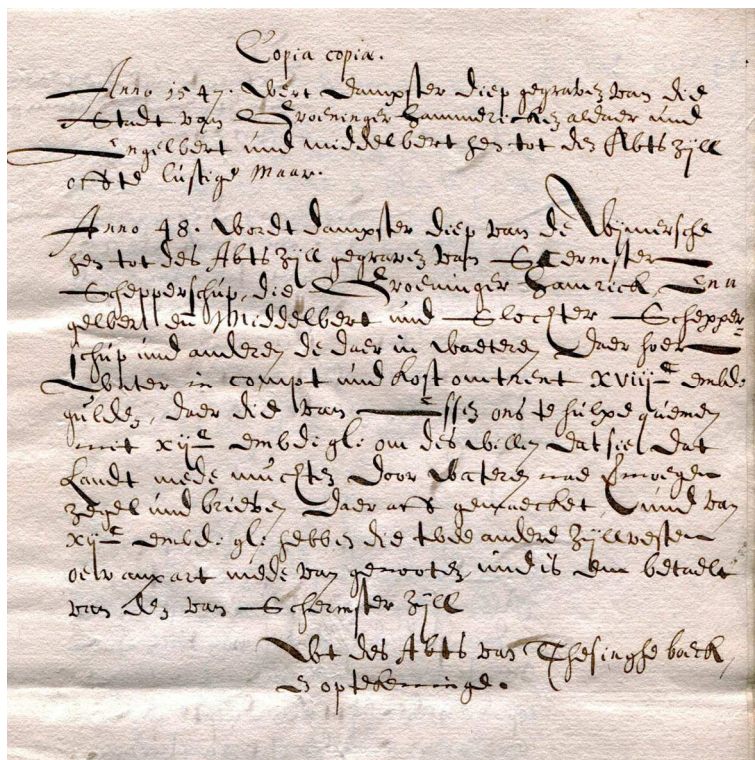
'Akte waarbij Appingedam, de zijlvesten van Schildwolde, het Eesterredschap en de redschappen van Eenum, Holwierde, Uitwierde en Oosterwijtwerd verklaren dat zij niet bereid zijn een groter deel van het Damsterdiep te onderhouden dan hun voorvaders gewend waren te doen. Maar als degenen die belast zijn met de bovengelegene panden van het diep van plan zijn het diep uit te graven, zullen ze niet achterblijven om het hunne te doen in de panden waarvoor zijzelf verantwoordelijk zijn.'

De gemeenschappen die deze verklaring aflegden loosden via het Oosterwijtwerdermaar en Garreweestermaar – ten oosten van Poppingehuis! – en verder naar het oosten gelegen watergangen op de Delf.

De inhoud van deze tekst en het feit dat het stuk in het Groninger stadsarchief berust, doen vermoeden dat het een reactie is op een verzoek van de stad Groningen om mee te werken aan het onderhoud van het Damsterdiep. Mogelijk heeft het verzoek van de Stad te maken met een plan om het hele Damsterdiep te verbeteren. De bij het oostelijke deel van de Delf

betrokken gemeenschappen wilden echter alleen graven wanneer ook degenen die verantwoordelijk waren voor de bovenstrooms gelegen delen (de stad Groningen, het Scharmerzijlvest, het Slochterzijlvest en een deel van het Dorpsterzijlvest) hun eigen kanaalvakken onder handen zouden nemen.

Een dergelijke verklaring past in het beeld dat we in de loop van de 15^e eeuw zien ontstaan. De stad Groningen werd toen een steeds belangrijkere factor in de verhoudingen in ons gebied. Bij conflicten – in het bijzonder ook wanneer het om de waterhuishouding ging waarbij grote gemeenschappen tegenover elkaar stonden – werd het Groninger stadsbestuur herhaaldelijk ingeschakeld als scheidsrechter. Het stadsbestuur was bijvoorbeeld betrokken bij de inlating van het Oosterniezijlvest in het Winsumerzijlvest en het Slochterzijlvest (1457/1458 en 1464).⁴³ Dit is tekenend voor het gezag dat de heren van Groningen genoten in de ‘heerloze’ Friese Ommelanden. Maar het zal de Groningers ook het idee hebben gegeven dat zij de Ommelanden ‘regeerden’.

Uit een notitieboekje van de abt van Thesinge

(Afschrift, GrA T708-273)

In de oudst bewaard gebleven documenten staat de abt van Ten Boer aan het hoofd van het Scharmerzijlvest. De abdij van Ten Boer is omstreeks 1468 samengevoegd met die van Thesinge. Sindsdien is de abt van Thesinge – die ook al leiding gaf aan het Vierendeel – de baas over het Scharmerzijlvest.

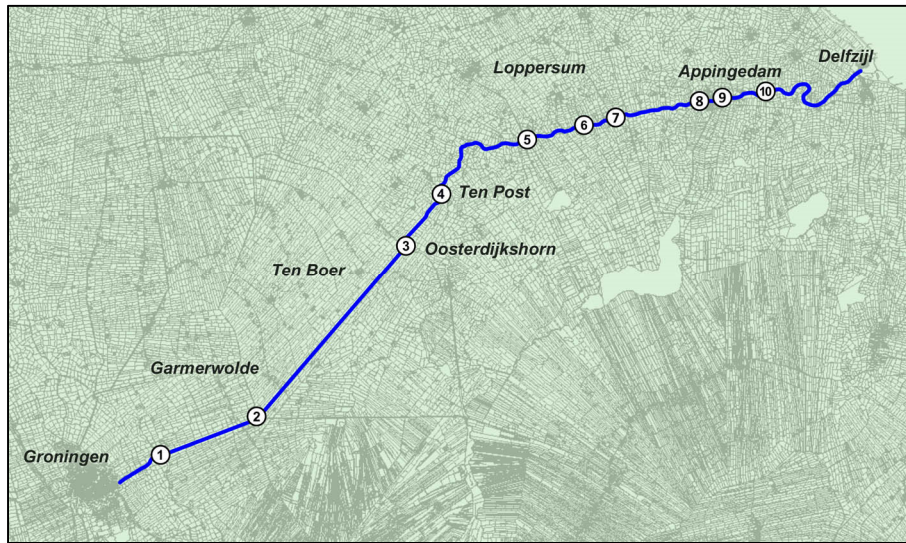
In de hierbij afgebeelde aantekening wordt melding gemaakt van graafwerk in de 16^e eeuw:

- in 1547 groeven Groningen, Middelbert en Engelbert tot aan de *Abtszijl* of het Lustigemaar;⁴⁴

⁴³ GrA T2043-24 (1458) en T708-435 reg.nr. 34 (9 juli 1464).

⁴⁴ Zie ook de Stadsrekening over 1546-1547, T2100-7.6.

- in 1548 werd het stuk tussen de Abtszijl en de Wijmers gegraven door het Scharmerzijlvest, het Slochterzijlvest en 'degenen die daarin wateren'.

De 'panden' van het Damsterdiep

De met de nummertjes aangegeven plekken worden genoemd in de tekst.

De regeling voor het onderhoud van het Damsterdiep is al heel oud. Het eerste volledige overzicht van de onderhoudswerken en de verdeling ervan dateert uit de jaren 1597-1601.⁴⁵ Maar de toen gehanteerde toedeling aan de belanghebbenden gaat waarschijnlijk terug op de oudste tijden.

Vanzelfsprekend was de stad Groningen verplicht om binnen haar eigen stadsgebied het diep te verzorgen. Dat wil zeggen vanaf de stad tot aan Oosterhoogebrug (1).

1597: Groningen heeft het Damsterdiep uitgegraven tot aan Garmerwolde. Het was de bedoeling niet alleen tot de Borghorn (2), maar helemaal tot Oosterdijkshorn te graven. Vanwege het slechte weer is het werk echter gestaakt.

De kwestie was reeds op 8 juni 1596 in de Raad ter sprake gebracht;⁴⁶ de heren verkeerden toen in onzekerheid over wat de stad verplicht was te doen. Uit een aantekening van stadsrentmeester Hiëronymus Frederici van 50 jaar geleden (uit 1547 dus) bleek echter dat de Stad toen tot aan het Lustigemaar (3) had gegraven. Naar de inlatingsakte van 1424 werd niet verwezen.

Wanneer de Ommelanders niet mee wilden graven dreigde de stad het verlaat bij de Steentilpoort (waarover later) open te zetten.

1598: vanwege de natte zomer is er niet gegraven.

1599: Groningen graaft van Garmerwolde tot aan Oosterdijkshorn (3). Vanaf dit punt komt ook het water van het Scharmerzijlvest (via het Lustigemaar) in het diep

Het Scharmerzijlvest wil het voorbeeld van de Stad volgen en de rest aanpakken.

1599 (september): het Scharmerzijlvest en Groningen schonen het diep van Oosterdijkshorn (3) tot de Postertil (4). Vanaf dit punt kwam ook het water van het Slochterzijlvest in het Damsterdiep, aangevoerd door de Ten Poster Ae.

1600: vanwege de door de Staten-Generaal opgelegde schattingen is het graven niet

⁴⁵ GrA T708-273.

⁴⁶ GrA T1534-240.

voortgezet, ofschoon burgemeesters en raad van Groningen daarop wel heftig aandrongen.

1601 (week na Pinksteren): het graafwerk is weer aangepakt door allen vanaf de plek waar zijn water in het diep komt.

1^e pand: van Ten Post (4) tot de Lopstertil, via welke de Loppersumer Wijmers in het Damsterdiep uitkomt (5). Gegraven wordt door Groningen, het Scharmerzijlvest, dat door het Lustigemaar (niet op het plaatje) uitwatert, het (grote) deel van het Slochterzijlvest dat via de Ten Poster Ae (nu benedenloop van de Slochter Ae) loost en die delen van het Slochterzijlvest en Dorpsterzijlvest die via het Vismaar uitwateren.

2^e pand: van de Wijmers of Lopstertil (5) tot de Eekwerdertil (6). Gegraven wordt door Groningen, Scharmer- en Slochterzijlvest, en de delen van het Dorpsterzijlvest die via de Merumertil, de Loppersumer Wijmers, Vismaarzijl, Wijmerszijl en Enzelenserszijl uitwateren. Ook de schepperij Westeremden, die pas sinds 1464 deel uitmaakte van het Slochterzijlvest, watert via de Loppersumer Wijmers in dit pand uit.

3^e pand: van de Eekwerdertil (6) tot de Poppingeweg (7). Gegraven wordt door alle genoemde partijen, nu aangevuld door de schepperij Wirdum van het Dorpsterzijlvest.

4^e pand: van de Poppingeweg (7) tot de Heekt bij Appingedam (8). Groningen doet vanaf de Poppingeweg niet meer mee. In plaats daarvan gaan nu de gebieden meedoen die via het Oosterwiltwerdermaar, even ten oosten van de Poppingeweg, uitwateren (delen van het Dorpsterzijlvest en het Slochterzijlvest).

5^e pand: van de Heekt (8) tot aan de Zandster Oostertil of Solwerdertil (9). De vorige gebieden plus degenen die via de Heekt in het Damsterdiep uitwateren.

6^e pand: van de Zandster Oostertil (9) tot de Eelwerderzijl (10).

Over het stuk tussen de Eelwerderzijl en Delfzijl wordt in deze bron niet gerept. Waarschijnlijk kwam het onderhoud hiervan ten laste van het hele Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen. Ik heb de zaak niet verder uitgezocht.

In 1602 werd in het Scharmerzijlvest een regeling getroffen die de landhuurders enige verlichting moest brengen. De éénjarige meiers mochten de helft van de waterschapslasten in mindering brengen op de landhuur. De zesjarige meiers kregen geen korting.

In 1640 kwam burgemeester Berend Julsing met een plan om het Damsterdiep uit te diepen en om te bouwen tot een trekvaart. Kenmerkend voor de verhoudingen van die dagen is, dat Julsing de onderhoudslasten van de stad Groningen zoveel mogelijk op de Ommelanders wilde afschuiven.⁴⁷ Pas in 1650 begonnen de werkzaamheden.

Het zou mooi zijn als dit alles – de aanleg van de trekvaart naar Delfzijl is één van de belangrijkste infrastructurele projecten in de geschiedenis van ons gewest – nog eens zorgvuldig wordt uitgezocht.

Eén losse bijzonderheid vermeld ik alvast: het Groningse deel van het project was extra-duur omdat de specie die uit het kanaal werd gegraven aan één kant, de noordelijke, moest worden gegooid. Dat was nodig omdat daar de trekweg moest komen. Normaal werd de uitgegraven specie aan weerskanten van de watergang gedeponeerd.

⁴⁷ T708-403.

Van tochtsloot tot levensader: Delf en Damsterdiep tot c. 1600

- 1 Inleiding
- 2 Delf
- 3 Van Delf tot Damsterdiep
- 4 Betekenis van het Damsterdiep
- 5 Onderhoud
- Pauze
- 6 Strijd om Damsterdiep en Delfzijl**

De laatste vijf beslissende jaren

Uit de jaren 1580-1594 is heel veel bronnenmateriaal bewaard gebleven dat jammer genoeg nog maar spaarzaam is gebruikt. Op basis daarvan is een dik en interessant boek te schrijven. Dat moet eigenlijk ook wel gebeuren, al was het maar omdat de oorlog in ons gewest volgens heel andere lijnen liep dan in de rest van het land. Hier speelde de tegenstelling tussen Groningen en de grote Ommelanden heren een hoofdrol. De laatsten voelden zich gedwarsboord door de Stad en de stedelingen waren benauwd dat zij hun economische basis zouden kwijtraken wanneer de Stad haar dominante rol in de regio verloor. Deze tegenstelling is veel belangrijker dan die op godsdienstig gebied. Maar doordat er aan beide kanten haviken en duiven waren en de religie ook voor tegenstellingen binnen de twee kampen zorgde, was de situatie zonder meer chaotisch.

Op één punt wil ik alvast de nadruk leggen: in het noorden hebben Spanjaarden en Spaanse soldaten niet of nauwelijks een rol gespeeld. De strijd werd uitgevochten door soldaten van allerlei nationaliteit. Aan Staatse zijde vochten naast Hollanders vele Engelsen en Schotten mee. Aan de kant van de koning waren het veelal autochtone mannen: uit Friesland, de Ommelanden, Gelderland en Westfalen. Alleen enkele hoge officieren kwamen uit Italië of Spanje.

Delfzijl was vanwege zijn haven een extreem belangrijke plaats. Bij deze gelegenheid moet ik

me beperken tot de hoofdlijn en enkele opmerkelijke details.

Het meest gedetailleerde verhaal over de Opstand in ons gebied is van Gerrit Overdiep. Het behandelt echter slechts de laatste paar jaren van deze verwoestende oorlog.

Over de ingewikkelde achtergronden van de opstand tegen Filips II die in wezen een burgeroorlog was, kan ik hier niet uitweiden.

Willem van Oranje: van 's konings favoriet tot rebellenleider

Willem van Oranje is in de Nederlandse geschiedenis de grote held. Voor de Groningers en Ommelanders van het einde van de 16^e eeuw bleef hij een vage figuur. Zelf had hij ook niet veel belangstelling voor Noord-Nederland en begreep niets van de interne verhoudingen hier.

In 1568 namen enkele leden van de hoge adel, onder aanvoering van 's konings voormalige gunsteling Willem van Oranje, de wapens op. Oranje dacht dat de tijd rijp was voor een algemene opstand. Hij hoopte die te ontketen door met gehuurde strijdbenden op verschillende plaatsen de Nederlanden binnen te vallen. Zelf trok hij bij Stokkem over de Maas, zijn broers Adolf en Lodewijk deden een inval in het noorden.

Monument te Heiligerlee

Willem bleek de situatie volkomen verkeerd te hebben ingeschat. De rebellie vond geen weerklank onder de bevolking en ook zijn eigen militaire actie mislukte jammerlijk.

Zijn broers Adolf en Lodewijk hadden meer succes bij Heiligerlee (23 mei 1568), ook al kostte het Adolf het leven en kon Lodewijk slechts kort genieten van zijn overwinning.

Maar ook in het noorden bleef een volksopstand uit. Noch de stedelingen, noch de Ommelanders wilden vrijwillig meewerken met Lodewijk. In het noorden had niemand echt last van de koninklijke regering in het verre Brussel. De inval van de Nassaus werd door het gros van de bevolking gezien als een hinderlijke versterking van de openbare orde.

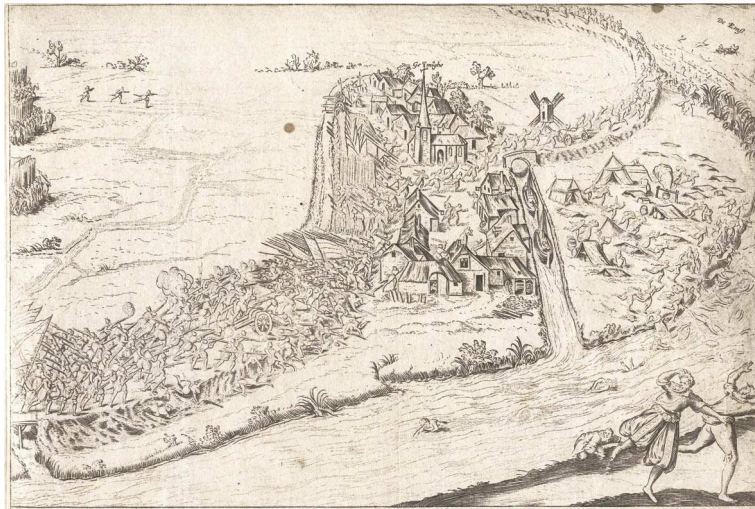
Slag bij Heiligerlee (23 mei 1568)

Ofschoon de slag bij Heiligerlee de rebellen geen blijvend succes bracht, wordt hij herdacht als het officiële begin van de 80-jarige oorlog.

De hertog van Alva, de 'Ijzeren Hertog'

De hertog van Alva, die sinds 1567 aan het hoofd van de Brusselse regering stond, trok naar het noorden om de indringers het land uit te jagen.

Slag bij Jemmingen (21 juli 1568)

Nadat Alva het opstandelingenlegertje bij het Oostfrieze Jemgum had verslagen, maakte hij ook een einde aan de autonomie van de Groningers. Daar had het stadsbestuur zelf een kerk – de Broerkerk – ter beschikking gesteld van de protestanten.

De stedelingen moesten de sleutels van hun stad inleveren, ze mochten hun eigen bestuurders niet meer kiezen, een deel van de stedelijke vestingwerken werd afgebroken, ze moesten een garnizoen binnen de stadsmuren accepteren en zelf meebetalen aan een dwangburcht die aan de zuidzijde van de stad moest komen. De Broerkerk, eigenlijk de kloosterkerk van de Franciscanen of Minderbroeders, keerde weer terug in de handen van de vorige eigenaren.

Overeenkomstig Alva's plannen moest Delfzijl worden uitgebouwd tot een sterke vesting ('Marsburg'). Maar dat was tegen de zin van de Groningers. Die hadden plannen daarvoor al in de jaren 1549-1550 afgewezen, mede op grond van het tractaat dat ze in 1536 met Karel V hadden gesloten.⁴⁸

Alva moest bakzeil halen, Delfzijl bleef een open zeehaven vanwaar schepen via het Damsterdiep naar Groningen konden varen. Krachtens het stapelrecht was het schippers en handelaren verboden in of bij de haven van Delfzijl handel te drijven. Alles moest eerst in Groningen ter markt worden gebracht. Zelfs 'lastbreking' was verboden.

Om de naleving van de stapelregels te controleren was er in Delfzijl een kantoortje waar de 'Oldermansdienaar' zetelde. Die controleerde de 'cedels' waarmee schippers en kooplieden konden aantonen dat ze hun spullen netjes in Groningen hadden verhandeld.

⁴⁸ Zie *Groningen, een stad apart*, 493.

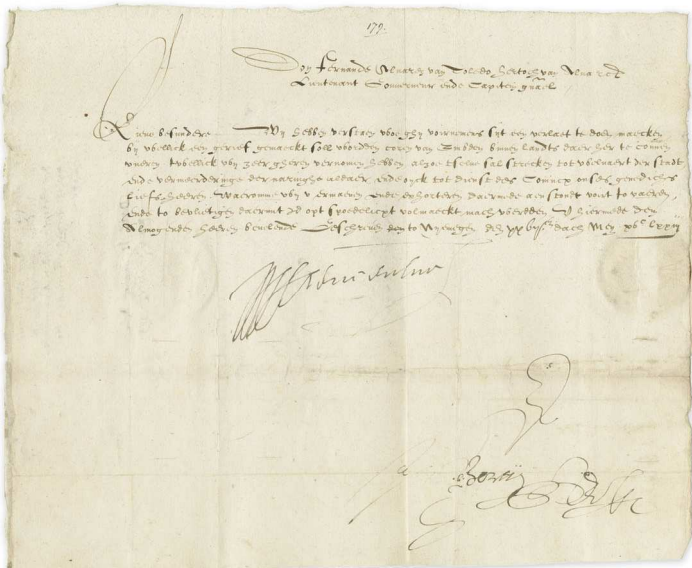

Overtoom tussen
Schuitendiep en
Damsterdiep

Vogelvluchtplattegrond
van Groningen uit de
stedenatlas van Braun en
Hogenberg (1575)

Het Damsterdiep was de belangrijkste aanvoerroute van importgoederen als hout en graan. Vette waren (boter en kaas) werden via dezelfde vaarweg naar Westfalen en elders uitgevoerd.

Door het optreden van de watergeuzen werd de vaart over de wadden gevaarlijk. Een veilige route binnendoor was daarom van het grootste belang. Hierbij past ook het project van het Kolonelsdiep: een verbinding tussen Groningen en Friesland door het Westerkwartier. Het is genoemd naar kolonel Caspar de Robles, die de aanleg hiervan heeft doorgedrukt.

Alva moedigt het stadsbestuur van
Groningen aan de bouw van de verlaten
buiten de Steentilpoort door te zetten (27
mei 1573)

GrA T2100-1094.3-1

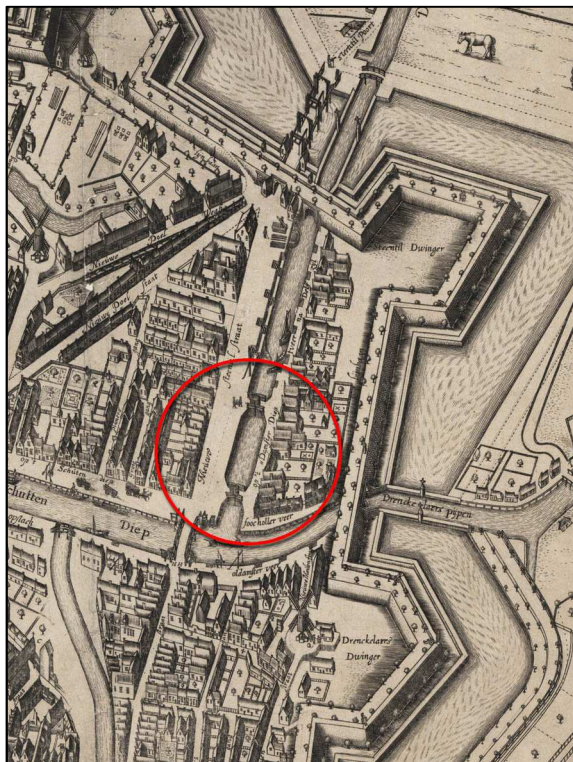
Bij de aanleg van een veilige 'binnenlandse' vaarweg hoort het project ter vervanging van de overtoom tussen het Schuitendiep en het Damsterdiep door een verlaat.

Alva steunde dit plan en liet dit blijken in brieven aan luitenant-stadhouder Johan de

Mepsche en het stadsbestuur.

In een andere brief heet het: 'ik heb begrepen dat Groningen van plan is "een verlaet te doen maecken waerbij een groote commoditeyt gemaect soll wordden om coren van Embden binnen landts te vueren, twellick wij seer goet vinden, nijet alleenlijck tot welvaert voirs. stadt ende burgeren aldaer, maer oick tot dienst des Conincx onses genedichs liefs heeren"'.

Deze woorden zijn via Caspar de Robles aan Alva gesouffleerd door de Groninger stadssyndicus dr. Jurgen Westendorp. Het doel was dus het maken van een binnenlandse scheepvaartverbinding, in het bijzonder voor de graanimport.

De verlaten buiten de Steentilpoort op de kaart van Haubois

Resten van het verlaat buiten de Steentilpoort

De overblijfselen van het verlaat zijn in 2007 opgegraven. Het verlaat is aangelegd in 1573 en vernieuwd in 1620 en 1840.

Het 'verraad van Rennenberg'
(3 maart 1580)

Op 3 maart 1580 kozen de stad Groningen en de graaf van Rennenberg voor Filips II en tegen de opstandige Geünieerde Provincies. De poorten van de stad gingen op slot.

Rennenbergs luitenant: de 'geus' Bartold Entens
van Mentheda

Na de *coup* van 3 maart 1580 gingen Staatsgezinde strijdkrachten, waaronder ook Rennenbergs eigen regiment, meteen over tot belegering van de stad Groningen. De belegeraars stonden onder leiding van Bartold Entens, de fel Staatsgezinde luitenant-kolonel

van Rennenbergs eigen troepen. De stad bleef tot eind juni van de buitenwereld afgesloten. Bartold Entens dwong de plattelandsbevolking de kant van de Opstand te steunen.

27 mei 1580: 'Bartolt Entens doer de cop geschoten'

Entens sneuvelde op 27 mei 1580: 'Bartolt Entens, willende het Schutendeep bestormen is doer de cop geschoten, des aves umtrent 8 uren'.⁴⁹

17 juni 1580: Slag bij Hardenberg

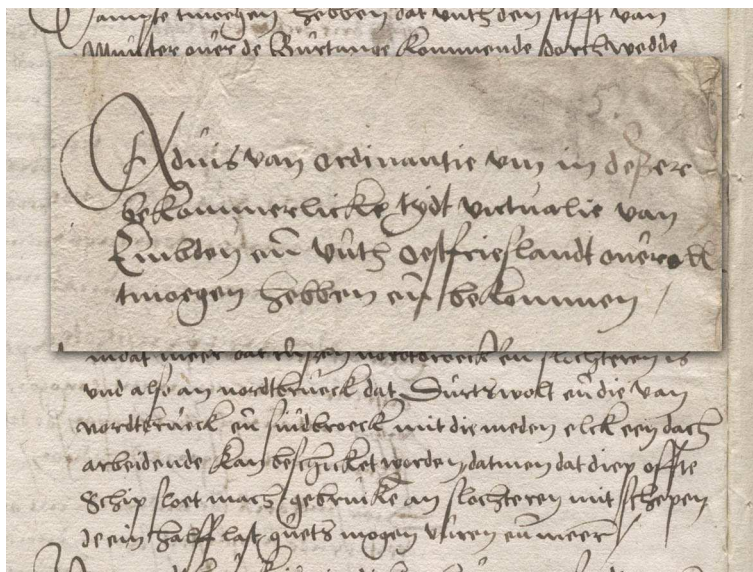
⁴⁹ H.O. Feith, 'Aanteekeningen betreffende Groningen en omstreken in 1580, 1581 en 1582', in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen*, deel VII (Groningen 1870), 68-89, hier 68.

Half juni 1580 kwam een koninklijk leger onder leiding van Maarten Schenck van Nideggen naar het noorden. Het versloeg de Staatsen bij Hardenberg. Vervolgens veegde het regeringsleger de Ommelanden schoon.

Velen – gesproken wordt over 400 families – weken uit, hetzij naar Westerlauwers Friesland, hetzij naar Oost-Friesland. Het waren vooral de openlijke tegenstanders van de stad Groningen die vertrokken. Onder de vluchtelingen waren ook protestanten ('gereformeerden') die bang waren voor vervolging.

Ook de belangrijkste van de Ommelander heren, Wigbold van Ewsum, en zijn aanhangers, namen de benen. De Groningers beschouwden hem – zeker na de dood van Bartold Entens – als hun belangrijkste tegenstander.

Tot eind juni is de stad Groningen belegerd geweest.

Een plan voor de aanvoer van levensmiddelen

Het opschrift luidt:

'Advys van ordinantie um in deser bekommerlicke tydt victualie van Embden ende uuth Oestfrieslant overal tmoegen hebben ende bekomen.'

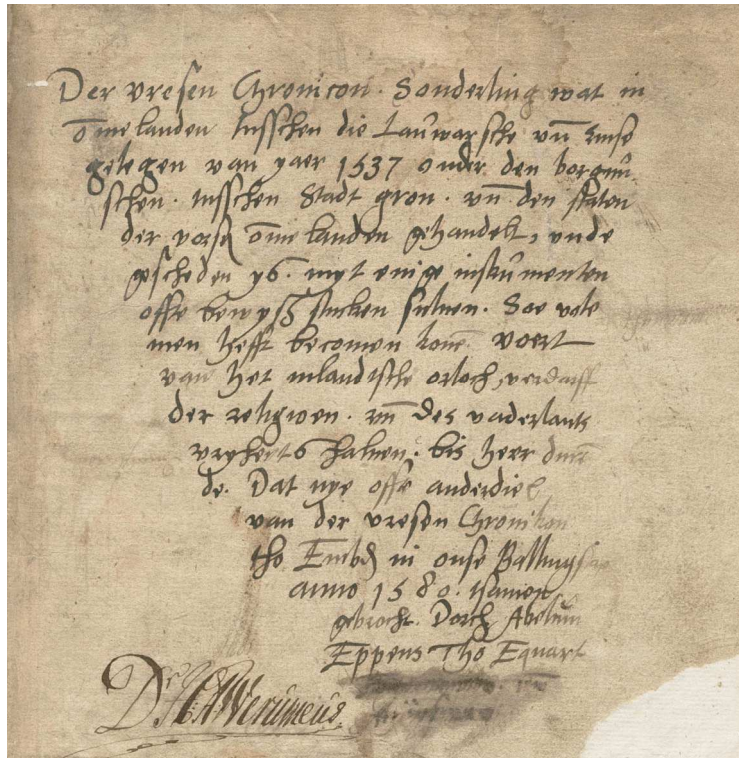
GrA T2100-1462.304

Nadat Groningen was ontzet gingen de stadspoorten weer open en kon het gewone leven weer worden opgepakt. Een van de eerste problemen die moesten worden opgelost, was dat van de bevoorrading. Niet alleen de eigen bevolking moest eten, ook de koninklijke troepen die naar het noorden waren gekomen, moesten worden gevoed. Het grootste probleem was dat Delfzijl nog in handen van de Staatsen was.

Van 15 juli 1580 dateert een 'ontwerp-verordening' op de maatregelen die moesten worden genomen om de aanvoer veilig te stellen van levensmiddelen naar de stad vanuit Oost-Friesland en het Sticht Münster.⁵⁰

Het stuk bevat vele bijzonderheden over de maritieme situatie en de natte en droge infrastructuur in Oost-Groningen. De in het plan voorgestelde maatregelen hoefden niet te worden getroffen, want op 30 juli 1580 slaagden de koningsgezinden erin Delfzijl te heroveren en was alles weer gewoon.

⁵⁰ GrA T2100-1462.304.

Titelpagina van 'der Vresen Chronicon'
van Abel Eppens tho Equart

Abel Eppens was een van de Ommelanders die in 1580 zijn uitgeweken. Vanuit zijn ballingsoord Emden was hij getuige van de gebeurtenissen aan de andere kant van de Eems. In zijn kroniek besteedt hij veel aandacht aan de strijd op en aan de Eems, de blokkade door de Staatsen, de sluikhandel door de 'hoytevaarders' en het onderlinge gekrakeel van de ballingen en Oostfriezen.

In 1581 kwam Francisco Verdugo met een regeringsleger naar Groningerland

Ondanks aanvankelijke successen lukte het Rennenberg niet om de opstandelingen uit heel Friesland te verdrijven. In tegendeel: in de winter probeerde hij tevergeefs om Steenwijk te

veroveren en van zijn afwezigheid maakte Wigbold van Ewsum gebruik om een aanval in de richting van Delfzijl te ondernemen. Hij eiste de havenplaats op, maar werd door het koningsgezinde garnizoen afgewezen. Hij trok af met alles wat hij uit Appingedam kon meenemen.

De Groningers meenden nu de situatie meester te zijn en gingen over tot het aanscherpen van de stapelregels. Op 22 juni 1581 werd bepaald:

‘Niemand mag waren uitvoeren tenzij die in Groningen zijn gekocht en daarover tol is betaald, op straffe van een mark.

Schippers en kooplieden mogen ook geen lastbreking doen van binnenkomende goederen buiten Groningen, op straffe van een gouden mark.’

Borden met deze tekst en het stadswapen komen te staan te Delfzijl, Oterdum en elders.⁵¹

De regering in Brussel begreep dat het Rennenberg niet zou lukken om de noordelijke gewesten voor de koning te behouden en stuurde de ervaren Spaanse officier Verdugo met een nieuw aangeworven regiment naar het noorden. Dat was net op tijd, want ook de rebellen hadden versterking gekregen. Samen met een Engelse strijdmacht onder bevel van John Norris waren ze begonnen aan een belegering van de stad Groningen. Verdugo arriveerde begin augustus 1581 in Groningerland. Op zijn nadering maakten de staatsgezinde belegeraars van Groningen zich snel uit de voeten. Verdugo's eerste gang was naar Reide, dat kort tevoren (31 juli 1581) door de Staatsen was ingenomen en door hen zonder slag of stoot weer werd opgegeven.

Op 30 september 1581 bracht Verdugo de rebellen een zware klap toe: hij won de slag bij Noordhorn. Het lukte hem echter niet om de Staatsen uit Niezijl te verdrijven. Dat betekende dat er vrijwel geen scheepvaartverkeer via het Reitdiep en de Lauwerszee mogelijk was. Des te belangrijker werd daardoor de verbinding via Delfzijl.

De Groningers waren bang dat de legerleiding op een ‘verkeerde manier’ gebruik zou kunnen maken van de haven Delfzijl. Ze hadden al eerder gezien dat ‘Brussel’ van deze plaats een steunpunt wilde maken tegen degenen met wie Filips II in oorlog was. Het was heel goed mogelijk dat de koningsgezinde bevelhebbers op grond van puur strategische overwegingen aanvallen zouden plegen op schepen uit landen waarmee de Groningers graag zouden blijven handeldrijven. Om die reden wilde het stadsbestuur zoveel mogelijk de controle over Delfzijl in eigen hand houden. Om dezelfde reden maande het de commandant van het garnizoen te Delfzijl die plaats gewoon ‘Delfzijl’ te noemen en niet ‘Marsburg’, ‘Landstroost’ of ‘Filipsborg’.

De Groningers probeerden hun zeggenschap over Delfzijl een formele basis te geven door de koning te vragen ‘de jurisdictie en gerechtigheid’ over Delfzijl op de stad Groningen over te dragen, naar het voorbeeld van de verhouding tussen Delft en Delfshaven. Een verzoek daartoe zou door een stedelijk gezantschap in Portugal aan Filips II worden voorgelegd.⁵²

In de praktijk van deze jaren blijkt de vitale betekenis van Delfzijl. Hier lagen oorlogsschepen die de Staatse schepen moesten bestrijden en ook tot taak hadden welgezinde

⁵¹ W.J. Formsma en R. van Roijen, eds., *Diarium van Egbert Alting 1553-1594* RGP grote serie 111 (‘s-Gravenhage 1964) 521.

⁵² Zie de brief van het Groninger stadsbestuur aan de gezanten Ubbena en Hammonius in het brievenprotocol van Egbert Alting, GrA T2100-16.4, fol. 282-284 (6 december 1581).

koopvaarders veilig binnen te loodsen. Bij herhaling kreeg de hopman te Delfzijl instructies om toezicht te houden op het handelsverkeer en moest hij opdrachten van het stadsbestuur uitvoeren die daarmee iets te maken hadden. In het bijzonder ging het om het ongedaan maken van beslagleggingen die Groningse handelsbelangen in gevaar zouden kunnen brengen.

De stadsbestuurders riskeerden ruzie met Verdugo doordat zij in Delfzijl persé hun eigen strijdkrachten wilden hebben. Ze meenden dat ze alleen op deze manier konden verhinderen dat de koninklijke troepen ook koopvaarders te grazen namen die voor de stedelijke economie van belang waren.

Eems en Dollard op hun kop

Na de Slag bij Noordhorn hebben we te maken met een soort patstelling: de Staatsen hielden Niezijl bezet en deden invallen vanuit zee in Groningerland, de koninklijken vielen Friesland binnen vanuit bases als Roden en Steenwijk, dat in november 1582 toch in handen van de koninklijken was gevallen.

Omdat de aanvoer van geld vanuit Brussel stokte, kon Verdugo zijn troepen niet onderhouden en moest ze naar het zuiden sturen. Maar ook de Staatsen waren niet bij machte iets groots op touw te zetten. Op 23 september 1583 lukte het hun echter om een belangrijke stap te zetten. Asinge Entens en Wigbold van Ewsum maakten zich meester van Oterdum en brachten deze plek ijlings in staat van verdediging. De zeedijk ter weerszijden staken ze door, waardoor de hele 'Oosterhorn' onder water kwam te staan.

Groningen zat nu in de tang: Niezijl in het westen en Oterdum in het oosten. De aanvoerlijnen werden bedreigd: Reitdiep en Eems.

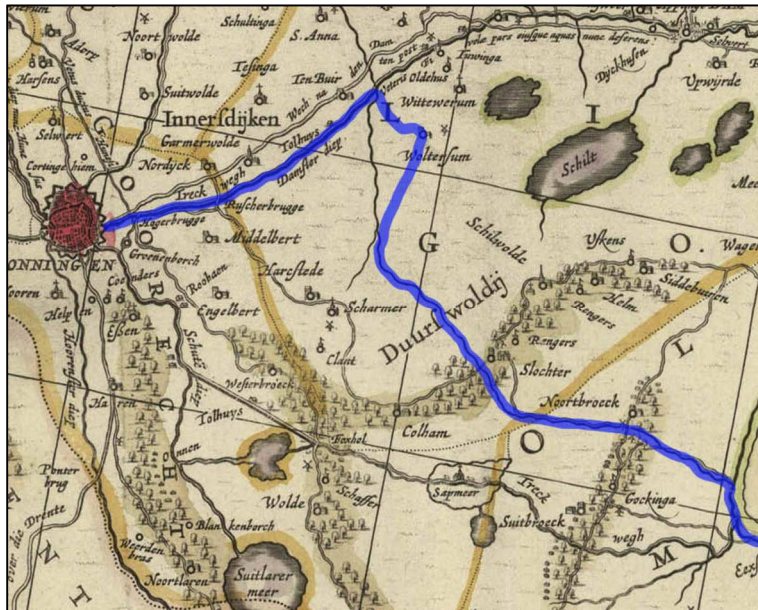
Oterdum en de Oosterhorn op de kaart van Frans Hogenberg

Oterdum: een strategisch belangrijke plek tussen Delfzijl/Farmsum (links) en Reide (rechts)

Met een blauwe vlek is het geïndeerd gebied aangegeven.

De strategische betekenis van Oterdum was erg groot. Vanuit deze basis bedreigde de Staatse bezetting de Groningse aanvoer via de Eems.

Het 'plan van 1580' wordt uit de kast gehaald

Nu de vaart voorbij Oterdum zo gevaarlijk was geworden, was het alsnog nodig om een veilige binnenlandse route te maken (1584): via Damsterdiep, Slochter Ae naar Noordbroek en verder. Vooral de passage van de Veendijk tussen Slochteren en Noordbroek was een probleem dat op tegenstand stuitte. Onder druk van Verdugo en de regering in Brussel werd de zaak doorgezet. Bij de Veendijk werd een verlaat gezet.⁵³

Een nieuwe verbinding tussen Groningen en het Oldambt en de Eems.

De Oldambtsters kregen opdracht van het stadsbestuur om een nieuw diep te graven in het veen tussen Slochteren en Noordbroek.

Het was de bedoeling dat de route doorgetrokken zou worden naar de Eems. In wezen gaat het hier om een heel oud plan: al in de 15^e eeuw was met de gedachte gespeeld om een dergelijk kanaal te graven.

⁵³ Zie Jan van den Broek, 'Graven bij Stootshorn: de verbinding tussen Groningen en het Oldambt gedurende de oorlogsjaren 1580-1594', in: Geurt Collenteur e.a. (red.), *Stad en regio: opstellen aangeboden aan prof. dr. Pim Kooij bij zijn afscheid als hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen*, Groninger historische Reeks 40 (Assen 2010) 99-113.

Willem Lodewijk van Nassau (1560-1620), stadhouder in Friesland

In Friesland had stadhouder Willem Lodewijk het moeilijk. In de ogen van de Friese calvinisten was hij niet gereformeerd genoeg en te weinig doortastend in militaire aangelegenheden. Er werd zelfs gezegd dat hij met Verdugo onder één hoedje speelde. De calvinisten hoopten op inmenging door koningin Elisabeth van Engeland. Ze wilden het overtuigende gezag van een absolute vorst en niet het geklungel van de amateur-bestuurders en tweederangs edelen die in Holland (en de Staten-Generaal) de eerste viool speelden.

Willem Lodewijk ondervond vanuit Holland weinig steun. Hij koos daarom voor een zo goedkoop mogelijke strategie: stapsgewijze insluiting van Groningen.

Filips II overschat zijn mogelijkheden

Willem Lodewijk kreeg bij het verwezenlijken van zijn plannen hulp uit een onverwachte hoek: van koning Filips II zelf. De 'allergrootmachtigste koning' van die tijd was volop doende zijn eigen positie te ondermijnen. Hij had in 1585 een geheim verdrag gesloten met hertog

Henri de Guise, leider van de (katholieke) Heilige Liga in Frankrijk (verdrag van Joinville). Doel daarvan was de uitsluiting van de troon van de hervormingsgezinde troonpretendent Henri de Béarn, koning van Navarra. Filips wilde koste wat kost voorkomen dat de ketters in Frankrijk de baas werden.

In eerste instantie bestond de Spaanse hulp vooral uit geld, maar later besloot Filips zijn in de Nederlanden gelegerde troepen tegen de Franse protestanten in te zetten.

Elizabeth Tudor, de hoop van de Nederlandse calvinisten

Nadat Filips II tevergeefs een poging had gedaan om met Elizabeth Tudor, koningin van Engeland, te trouwen, was zij gezworen vijand van de Spaanse koning.

Toen de Staten-Generaal in zak en as zaten en niet meer wisten hoe het verder moest, vonden ze de Engelse koningin bereid om te helpen, al probeerde ze dat niet al te opzichtig te doen (verdrag van Nonsuch, 1585). In 1588 was de vijandschap tussen Spanje en Engeland zover gevorderd dat Filips Engeland wilde binnenvallen om de katholieken te helpen en de Engelse zeemacht uit te schakelen. Die bedreigde de Spaanse suprematie in West-Indië.

Zomer 1588: ondergang van de Armada Invencible

De mislukking van de Armada is ook een financiële ramp geweest. Er was geld aan boord voor de troepen in Nederland. Alles is verloren gegaan.

Op 13 juli 1588 verscheen zelfs een uit de koers geraakte galei in de haven van Delfzijl. De Groningers moesten de bemanning onderhouden, maar dat ging met pijn en moeite.

3 oktober 1602: Hollandse schepen overvaren Spaanse galeien

Het afgebeelde treffen vond plaats onder de Engelse kust.
Schilderij door Hendrik Cornelisz. Vroom, 1617 (Rijksmuseum Amsterdam SK-A-460).

De galei die in Delfzijl belandde zal er ongeveer zo hebben uitgezien.

Achteraf bleek de zomer van 1588 een keerpunt in de Nederlandse opstand. Vanaf dit moment raakte 's konings regering in Brussel het spoor bijster, de onderbetaalde soldaten gingen muiten en Verdugo werd in de steek gelaten.

Tegelijk kregen de opstandige gewesten steeds beter grip op de zaak. In het bijzonder de financiering en organisatie van de oorlog gingen beter lopen.

Alexander Farnese, hertog van Parma en gouverneur-generaal in de Nederlanden

Filips' landvoogd in Brussel, de Italiaanse prins van Parma, kreeg de schuld van de mislukking. Volgens Filips werkte hij niet loyaal genoeg mee.

In zekere zin klopt dat ook wel: Alessandro Farnese begreep de situatie in de Nederlanden en had een veel beter strategisch inzicht dan de koning zelf. Hij had geen vertrouwen in het beleid van zijn baas en liet hem weten wat er wél moest gebeuren. Filips negeerde die adviezen en bleef op teveel borden tegelijk schaken.

Ondertussen moest Parma zijn chef wel gehoorzamen. In plaats van zijn troepen in te zetten tegen de vijand in het noorden moest hij interveniëren in Frankrijk.

Herfst 1590: Parma's leger na het ontzet van Parijs

In de herfst van 1590 brak hij het beleg van het katholieke Parijs. Desondanks was Filips ontevreden over zijn plaatsvervanger in Brussel. Bij wijze van straf verlaagde hij de subsidies voor de Nederlandse regering.

De gevolgen waren desastreus. De soldaten kregen helemaal geen soldij meer, deserteerden en sloegen aan het muiten. Dit ging ten koste van de bevolking die, ook al was ze niet op de hand van de Staten geweest, daardoor naar het vijandelijke kamp gedreven werd.

In 1591 behaalden de Staatse legers grote successen. Ze veroverden onder meer Zutphen en Deventer en beheersten daardoor de IJssel. Groningerland raakte hierdoor geïsoleerd. Het noorden was alleen nog via Twente en Westfalen bereikbaar. In Groningerland vielen Aduarderzijl en Slochteren tijdelijk in handen van de rebellen.

Het was geen wonder dat de Staatse strijdkrachten in deze voor hen zo gunstige periode probeerden Delfzijl in handen te krijgen. De havenplaats werd verdedigd door koningsgezinde troepen onder bevel van de Groninger Hilbrand Engelberts en de Friese edelman Tjaart van Heerma. Ze stuurden per duif een noodkreet naar Groningen.⁵⁴

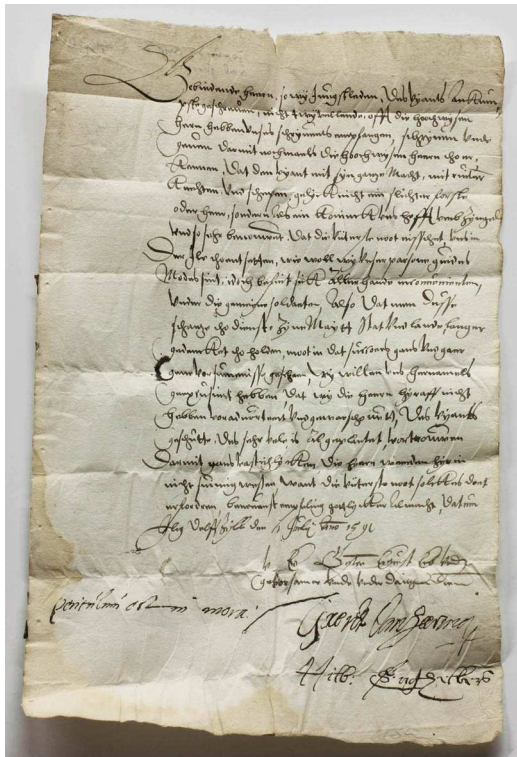
‘We laten u nogmaals weten dat de vijand ons met zijn hele macht, ruiters, infanteristen en schepen – niet zoals een eenvoudige vorst of heer, maar als een koning – heeft ingesloten en zozeer onder druk zet, dat het hoogst noodzakelijk is ons in allerijl te

⁵⁴ GrA T2100-T1463.140.5.

ontzetten. We zijn weliswaar vol goede moed, maar er zijn wel allerlei negatieve elementen onder de gewone soldaten. Wanneer men deze schans ten dienste van de koning en Stad en Lande in handen wil blijven houden mag er met het sturen van versterkingen geen moment gearzeld worden.

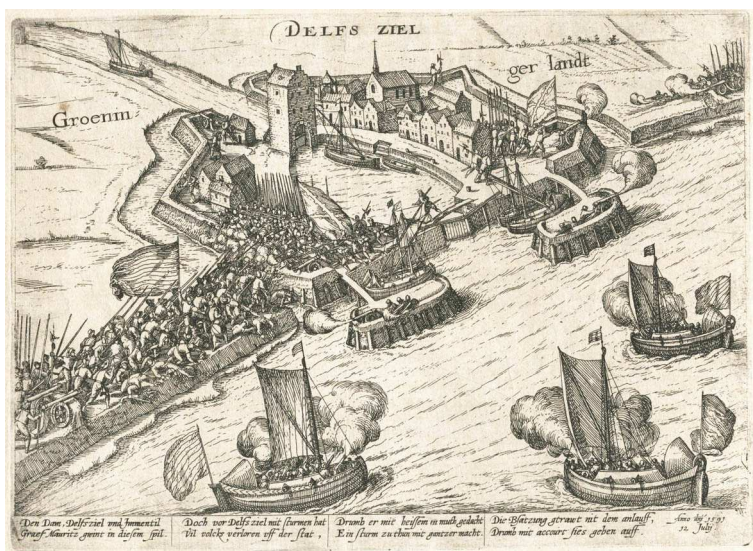
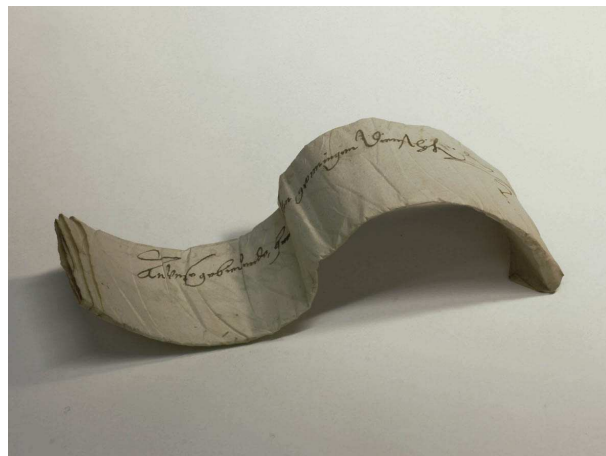
Wij willen ons later voor geëxcuseerd houden dat wij de heren hierover niet hebben ingelicht of gewaarschuwd.'

Een andere hand voegde nog een extra waarschuwing toe: *Periculum est in mora* ('uitstel is gevaarlijk').

1 juli 1591: duivenpost uit het belegerde Delfzijl

De vouwsporen maken duidelijk dat de brief tot een smalle strook is samengevouwen en vervolgens opgerold. Daarbij is ervoor gezorgd dat het adres leesbaar was: 'An unse gebiedende heeren van Gronningen, dienstlyk'

De verovering van Delfzijl in 1591

Het was echter al te laat. Omdat een deel van het garnizoen niet wilde vechten, droegen de kapiteins Hilbrands en Heerma op 2 juli 1591 de vesting Delfzijl aan de Staatsen over nog voordat er een kanonschot was gelost. Als represaille en tot afschrikwekkend voorbeeld liet

Verdugo enkele aanstichters van de insubordinatie in Groningen terecht stellen.

Na de verovering van Delfzijl begonnen de Staatsen onmiddellijk met de fortificatie van de havenplaats. De Groningers moesten constateren dat de Staatsen datgene deden waarvan ze Alva met veel moeite hadden kunnen weerhouden: in een mum van tijd maakte de Staatsgezinde ingenieur Johan van de Corput van Delfzijl een 'Staats Marsburg'.

Na de val van Delfzijl bleef Groningen alleen nog de landweg over de Hondsrug en de route via Damsterdiep, Ten Poster Ae, Woltersumer Ae, Slochter Ae, het Oldambt en Bourtange.

Deze laatste werd pas twee jaar later, in de zomer van 1593, afgesneden. Het jaar daarop trokken Willem Lodewijk en prins Maurits met een indrukwekkend leger naar Groningen.

De belegering van Groningen in 1594

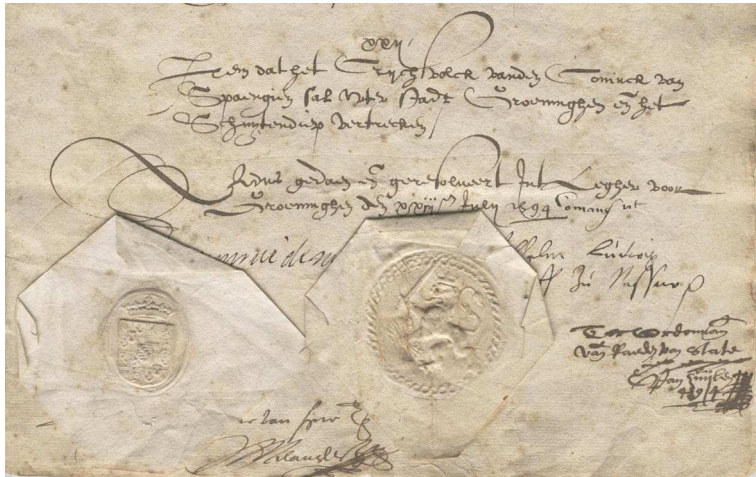
Begin mei 1594 sloegen Willem Lodewijk en Maurits het beleg voor Groningen.

15 juli 1594: de beslissende klap

Aan de belegering van Groningen kwam pas na ruim 2,5 maand een einde. Op 15 juli lieten de belegeraars een mijn springen voor de Oosterpoort. Dit leidde tot felle discussies binnen

de muren van de belegerde stad. Er waren nog altijd veel mensen die ondanks alles bleven geloven dat het door de koning beloofde ontzettingsleger in aantocht was en daarom nog wilden volhouden. Maar degenen die een meer realistische kijk op de dingen hadden trokken aan het langste eind.

Handtekeningen en zegels onder het Tractaat van Reductie

GrA T2100-638

Op 23 juli 1594 werden in het legerkamp te Helpman de handtekeningen gezet onder het 'Tractaat van Reductie'.

Beide partijen deden hun best om de ongemakkelijke waarheid zoveel mogelijk te verdoezelen.

Wie de teksten leest die rondom deze belangrijke gebeurtenis werden geschreven, zou daardoor haast vergeten dat het gaat om het einde van een burgeroorlog waarin Nederlanders elkaar naar het leven hadden gestaan. Van meet af aan werd gedaan alsof de verovering van Groningen gelijk stond aan de bevrijding van onschuldige Nederlanders uit de klauwen van een wrede uitheemse overheerser, en – natuurlijk ook – aan de overwinning van de Ware Leer over het verdorven en verachtelijke Pausdom.

Met de overwinning van de Staatsgezinden kwam een einde aan de middeleeuwse structuren in Stad en Lande. Stad en Ommelanden werden gedwongen één provincie te vormen. Het gewone volk als politieke factor werd uitgeschakeld. Een gereformeerde regentenklasse kreeg het voor het zeggen, maar daarmee was de tegenstelling tussen beide partijen niet opgeheven. In tegendeel: de strijd tussen Stad en Lande zou de ontwikkelingen in deze regio nog tientallen jaren hinderen.

